

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра історії, правознавства
та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

ТЕМА: УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПОДІЛЛЯ В 1920-Х РР. Й
ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ, ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ШКІЛЬНОМУ
КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Виконала:

Бондаренко Світлана Миколаївна,
студентка 64-2І групи

Спеціальність: 014 Середня освіта

Предметна спеціальність: 014.03. Середня
освіта (Історія)

Освітня програма: Середня освіта (Історія)

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор кафедри
історії, правознавства та методики
навчання

В.С. Прокопчук

Допущено до захисту

« 18 » листопада 2024 р.

Завідувач кафедри

Олена ЧУМАЧЕНКО

Дата захисту: «07» грудня 2024 р.

Кількість балів: 90

Оцінка: ECTS A

Підписи членів ЕК:

Маринченко Г.О.
Григоренко О.П.
Крижанівська
Петренко

Глухів 2024 рік

Бондаренко Світлана Миколаївна, здобувачка другого рівня вищої освіти Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, спеціальність: 014 Середня освіта, предметна спеціальність: 014.03. Середня освіта (Історія), освітня програма: Середня освіта (Історія)

АНОТАЦІЯ

У кваліфікаційній роботі розглядається роль української інтелігенції Поділля в 1920-х роках, зокрема акцентується на її культурно-просвітницькій діяльності та взаємодії з політикою радянської влади. Перший розділ присвячений аналізу політичних і соціальних передумов, які сприяли активізації української інтелігенції та відродженню культурних традицій. У другому розділі досліджено різноманітні аспекти освітньої та культурної діяльності інтелігенції, включаючи її участь у літературному процесі, мистецькому житті та розвитку науки. Третій розділ зосереджений на використанні візуальних джерел у освітньому процесі, що дозволяє зв'язати минуле з сучасністю, а також містить аналіз факультативного заняття для учнів 10 класу ЗЗСО. Робота базується на широкому спектрі джерел і літератури, що дозволяє глибше зрозуміти складний процес взаємодії культурних і політичних факторів у цей період.

Ключові слова: Поділля, інтелігенція, радянська влада, українізація, репресії, історичні візуальні джерела.

Bondarenko Svitlana Mykolaivna, graduate of the second level of higher education of the Educational and Scientific Institute of Philology and History of the Olexander Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, specialty: 014 Secondary education, subject specialization: 014.03. Secondary education (History), educational program: Secondary education (History)

ABSTRACT

The qualifying work examines the role of the Ukrainian intelligentsia of Podillia in the 1920s, in particular, it focuses on its cultural and educational activities and interaction with the policy of the Soviet government. The first chapter is devoted to the analysis of political and social prerequisites that contributed to the activation of the Ukrainian intelligentsia and the revival of cultural traditions. The second chapter explores various aspects of the educational and cultural activities of the intelligentsia, including its participation in the literary process, artistic life, and the development of science. The third section focuses on the use of visual sources in the educational process, which allows you to connect the past with the present, and also contains an analysis of an optional lesson for students of the 10th grade. The work is based on a wide range of sources and literature, which allows a deeper understanding of the complex process of the interaction of cultural and political factors in this period.

Key words: Podillia, intelligentsia, Soviet power, Ukrainianization, repression, historical visual sources.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ В 1920-Х РР.	
1.1. Політичні та соціальні передумови активізації духовних сил суспільства та відродження української культурної інтелігенції	19
1.2. Основні завдання та напрями українізації	30
РОЗДІЛ 2. ОСВІТНЯ ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В 1920-Х РР.	
2.1. Освітня діяльність	44
2.2. Участь інтелігенції в літературному процесі	51
2.3. Інтелігенція в мистецькому житті	58
2.4. Внесок інтелігенції в розвиток науки	70
РОЗДІЛ 3. МІСЦЕ ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ У ДИДАКТИЧНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ТЕМИ «УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПОДІЛЛЯ 1920-Х РР.: КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ І ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ» В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	
3.1. Візуальні джерела інформації на уроках історії: зв'язок між минулим і сучасністю	82
3.2. Аналіз конспекту факультативного заняття з історії України для 10 класу на тему: «Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.: культурно-просвітницька діяльність і політика радянської влади»	88
ВИСНОВКИ	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	100
ДОДАТКИ	109

ВСТУП

Актуальність теми роботи обумовлена історичним значенням вивчення особливостей діяльності подільської інтелігенції в національно-культурному житті 1920-х рр.

Зазначимо, що терміном «інтелектуали» позначають людей, які професійно займаються інтелектуальною діяльністю. Основою для виділення такої групи є поділ праці між працівниками розумової та фізичної сфери. Особливою соціальною групою вони стали тільки в епоху пізнього Нового часу (XIX ст.), коли різко зросла кількість людей, зайнятих розумовою діяльністю. Саме з цього моменту можна говорити про соціокультурну спільність, представники якої своєю професійною інтелектуальною діяльністю (наука, освіта, мистецтво, право тощо) зберігають, відтворюють і розвивають культурні цінності, сприяючи освіті та суспільному прогресу.

Про зачатки появи інтелігенції саме, як суспільного шару, стали говорити тільки в зв'язку з діяльністю гуманістів епохи Відродження (XIV–XVII ст.). Розуміння реального процесу генезису інтелігенції вимагає поділу його з поняттям «еліта», оскільки їх часто ототожнюють. Між ними, дійсно, багато спільного. Еліта – це «колір суспільства», а її представники, які як і інтелігенція, розробляють для суспільства нові цінності й стереотипи поведінки. Належність особи до еліти в різних сферах суспільства проявляється, перш за все, в високому професіоналізмі. Існують різні види еліт: політична, економічна, художня, військова. Усі вони об'єднуються загальною ознакою – здатністю володіти реальною владою та впливом. Останнє якраз і нехарактерно для інтелігенції, котра завжди дистанціювалася від влади, або була в опозиції до неї.

Слід зазначити, що як окремий суцільний, самостійний соціальний шар інтелігенція сформувалася в буржуазному суспільстві тільки в XIX ст. І з цього часу в цьому понятті можна виділити два смислових шари: власне соціальний та функціональний. Соціальний, статусний характер інтелігенції визначається її переважною приналежністю до середнього класу, тієї його

частини, яка зайнята розумовою працею. Функціональний сенс поняття «інтелігенція», зокрема, висловлює просвітницькі тенденції, що супроводжуються наявністю особливих духовно-моральних якостей. Функціональний зміст діяльності інтелігенції як соціального суб'єкта реалізується через певний набір соціальних ролей, серед яких, у кожному історичну епоху на перший план висувається та чи інша. Основні з них: культурно-соціальна, точніше, культурно-творча, котра виражається в тому, що саме представники інтелігенції ініціюють появу нового духовно-смыслового поля культури. Саме творча інтелігенція бере на себе відповідальність за створення та захист духовних цінностей.

Якщо західна громадська думка виділяє інтелектуальний компонент, то на теренах колишнього СРСР, особливо, на початку його творення, інтелігент повинен був бути носієм певних моральних чи, навіть, ідеологічних ідеалів суспільства. Інтелігентність у цьому сенсі розуміється як причетність її представників до духовно-смыслового світу культури, здатність розвивати та творчо освоювати його.

Отже, інтелігенція – це соціокультурна спільність, представники якої відрізняються високим освітнім рівнем та творчим відношенням до професійної та громадської діяльності, спрямованої на виробництво й збереження досягнень культури, загальнолюдських цінностей, володіють особливими психологічними рисами та позитивними морально-етичними якостями.

Зі встановленням радянської влади в ряді регіонів країни, котрі характеризувалися поліетнічним складом населення, виникла проблема формування місцевої національної інтелігенції.

Подільська інтелігенція зіграла величезну роль у становленні національних кадрів інтелігенції, взявши на себе керівництво культурним життям. Якби не тотальний терор і репресії, котрі стали посилюватися зі зміцненням радянської влади та всебічною радянізацією культурного, наукового життя на території тогочасної України, то подільська інтелігенція

могла би стати своєрідним рупором українізації та збереження української національної свідомості.

Об'єктом дослідження є подільської інтелігенції 1920-х рр.; дидактичне забезпечення теми «Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.: культурно-просвітницька діяльність і політика радянської влади» в шкільному курсі історії України для 10-го класу.

Предмет дослідження: творчість, становище подільської інтелігенції в національно-культурному житті України в 1920-х рр. і терор з боку радянської влади; інформаційна компетентність учнів ЗЗСО, котра формується на заняттях історії та на основі їх роботи з історичними візуальними джерелами при вивченні теми.

Мета роботи: комплексно дослідити особливості становища подільської інтелігенції 1920-х рр.; на основі комплексного аналізу наукової літератури проаналізувати процес формування інформаційної компетентності учнів 10 класу ЗЗСО під час роботи з історичними візуальними джерелами на факультативних заняттях.

Завдання:

- вивчити історіографію проблеми, окреслити джерельну базу та методологію дослідження;
- виявити політичні та соціальні передумови активізації духовних сил суспільства та відродження української культурної інтелігенції;
- осмислити особливості політики радянської влади щодо української інтелігенції Поділля в 1920-х рр.;
- дослідити основні завдання й напрями політики «українізації», «коренізації»;
- охарактеризувати особливості освітньої та культурно-просвітницької діяльності подільської інтелігенції в 1920-х рр.
- проаналізувати авторську розробку плану-конспекту факультативного заняття з історії України для 10 класу із використанням історичних візуальних джерел на тему: «Українська

інтелігенція Поділля 1920-х рр.: культурно-просвітницька діяльність і політика радянської влади».

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1920-ті рр. ХХ ст. (період політики «українізації», «коренізації»). З метою надання роботі цілісного характеру, здійснено екскурси в попередні та наступні роки від зазначеного історичного періоду.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Поділля, історичний та географічний регіон (Подільська височина), розташований над північними притоками середнього Дністра, такими як Смотрич і Збруч, верхньою течією Південного Бугу. Основними містами регіону є Кам'янець-Подільський, Хмельницький (колишній Проскурів до 1954 р.) і Вінниця. Іноді до Поділля також відносять Тернопіль, хоча історично він знаходиться в Галичині.

Методологічна основа дослідження. Для системного вивчення досліджуваної теми було застосовано теоретико-методологічний апарат, який включає загальнонаукові, спеціально-історичні та історіографічні методи. Методологічні засади роботи базуються на принципах системності, історизму, науковості, об'єктивності та всебічності.

Методологічною основою дослідження є порівняльно-історичний підхід, який, через аналіз фактів, дозволяє визначити основні аспекти участі подільської інтелігенції в національно-культурному житті України в обраний хронологічний період. Основні проблеми дослідження розглянуто переважно за допомогою проблемно-хронологічного підходу, що сприяє чіткішому визначенню спеціальних історичних методів, використаних у процесі роботи.

У дослідженні застосовано як загальнонаукові, так і спеціально-наукові методи пізнання. До загальнонаукових методів належать: аналіз, синтез, індукція, дедукція, опис, пояснення тощо. Ці методи є ключовими інструментами для пізнання різних фактів і подій. Зокрема, було використано історичний, логічний, структурно-системний методи, які дозволяють

досліджувати об'єкт у його цілісності. Важливу роль у дослідженні відіграли також структурний і функціональний аналіз.

Відповідно до принципу історизму, матеріали роботи розташовані в хронологічному порядку. Крім того, застосування історико-генетичного методу допомогло глибше розкрити тему. Проблемно-логічний метод дозволив розділити питання на ряд більш вузьких проблем, кожна з яких розглянута послідовно, що допомогло виділити ключові концептуальні положення щодо досліджуваної проблеми. Принцип об'єктивності, з одного боку, спрямовує на неупередженість у процесі дослідження, а з іншого – вимагає всебічного аналізу процесів, подій та фактів. Об'єктивності можна досягти лише за умови, що дослідник враховує всі точки зору на певну подію, зіставляє аргументацію різних підходів і обґрунтовує оптимальні версії.

Важливою складовою теоретико-методологічної основи магістерської роботи став принцип багатофакторності, котрий передбачає дослідження всього спектру об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливають на історичні процеси, явища та події. Принцип системності передбачає дослідження об'єкта як єдиного цілого, з акцентом на узгоджене функціонування всіх його елементів і частин. У цій роботі системний підхід застосовувався для комплексного аналізу великих і складних об'єктів, досліджуючи їх як цілісні системи, де всі елементи та частини взаємодіють гармонійно.

У роботі було також використано метод класифікації. Система класифікації визначається використанням методом класифікації, ознаками класифікації, послідовністю та кількістю рівнів класифікації, кількістю груп тощо. За його допомогою було окреслено історіографічну базу дослідження, шляхом об'єднання праць дослідників за певними періодами та за національною ознакою. У роботі було застосовано метод узагальнення – це метод наукового пізнання, за допомогою якого фіксуються загальні ознаки та

властивості певного класу об'єктів і здійснюється перехід від одиничного до особливого та загального, від менш загального до більш загального.

Як було вказано, історичний метод дав змогу дослідити виникнення, формування та розвиток досліджуваної проблематики в хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей тощо.

У третьому розділі магістерської роботи використані такі методи дослідження:

1. Загальноісторичні методи: пошуково-бібліографічний, метод абстрагування.

2. Загальнонаукові методи: аналіз, синтез, порівняння, систематизація, системно-структурний.

3. Метод узагальнення праць провідних методистів, який дозволив виявити матеріали для вивчення досліджуваної проблеми.

Отже, виконання роботи базувалося на використанні ряду спеціальних методів дослідження, вказаних вище.

Історіографічна база дослідження. Дослідження участі подільської інтелігенції в національно-культурному житті 1920-х рр. розпочалося ще в 1930-ті рр. в контексті культурних перетворень в Україні, на тлі формування тоталітарного режиму. З середини 1930-х до середини 1980-х рр. тоталітарний режим в Україні унеможливив об'єктивне вивчення теми літературно-мистецької інтелігенції періоду українізації. Звинувачення активних учасників національно-культурного руху в буржуазному націоналізмі призвели до заборони їх імен і творів. Історіографія радянського періоду здебільшого зосереджувалася або на загальних питаннях інтелігенції, або на окремих галузях культури, де представники літературно-мистецької інтелігенції згадувалися лише поверхово. Особливо поширеним предметом досліджень були радянська влада та старі спеціалісти, а також проблеми формування нової інтелігенції. Ці роботи були позначені ідеологічними

кліше та відображали недоліки суспільства й часу, в якому вони створювалися.

У 1940-х – на початку 1950-х рр. українська культура майже не досліджувалася в вітчизняній історіографії. Лише в період хрущовської «відлиги» та після викриття «культу особи Сталіна» почалося активніше вивчення історії української культури. Однак роботи другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. також не надавали критичного аналізу проблем культурної сфери, а здебільшого підкреслювали «успіхи культурної революції», зокрема, участь інтелігенції в цьому процесі.

До праць, які стосуються участі подільської інтелігенції в національно-культурному житті 1920-х рр., можна віднести роботу О. Михайлова «Розвиток української культури за роки Радянської влади» (1968 р.) [70]. У ній наведено документальні факти про напрямки культурного будівництва в країні за участі інтелігенції, котра спрямовувала свою діяльність на розвиток просвітництва та літературної активності в умовах українізації. Автор також висвітлює роль інтелігенції в мистецькому та науковому житті.

Історіографічні дослідження 1980-х рр. здебільшого були присвячені всій українській інтелігенції того періоду, як у роботі Л. Ткачової [94]. На межі 1980–1990-х рр., у зв'язку з демократизацією суспільства та відкриттям доступу до раніше заборонених архівів, з'явилося багато праць, присвячених різним аспектам культурного життя, зокрема розвитку інтелігенції, позбавлених партійної ідеології. Серед таких робіт праці Г. Касьянова [51–53] та В. Даниленка [37–40]. На початку 1990-х рр. у низці публікацій (М. Безотосний [18], О. Рубльов [81]) висвітлювалися проблеми взаємодії влади та інтелігенції, а також згубний вплив сталінського режиму на культурну сферу.

Соціально-політичний статус і професійно-освітні характеристики інтелігенції 1920–1930-х рр. активно вивчаються істориками. Наприклад, у 1993 р. В. Масненко захистив кандидатську дисертацію про суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1920-х рр., а згодом написав

фундаментальну теоретико-методологічну працю [69]. Починаючи з другої половини 1990-х рр., з'являються кандидатські та докторські дисертації, присвячені інженерно-технічній, літературно-мистецькій та науково-педагогічній інтелігенції України 1920–30-х рр., а також політичним репресіям проти науковців. Історики застосовують галузевий підхід, намагаючись показати роль інтелектуальної еліти в суспільстві та розкрити руйнівні наслідки масових репресій. Наприклад, вивчаючи розвиток театру в 1920-х рр., В. Працьовитий намагався показати соціально-культурні чинники, що вплинули на його формування [78].

Літературу, що стосується нашої теми умовно об'єднують у три групи. До першої групи належать дослідження, що розглядають різні аспекти процесу українізації, аналізуючи національну політику радянської влади в Україні, за якої жило творче покоління 1920-х – початку 1930-х рр. [34; 40; 43]. Другу групу складають праці, присвячені безпосередньо проблемам інтелігенції цього періоду. Відзначаються роботи, що характеризують різні аспекти соціального феномену інтелігенції, її місця та ролі в суспільстві [29; 75]. Третя група досліджень, присвячених розвитку української культури, надає значний обсяг матеріалів щодо літературно-мистецької діяльності інтелігенції в період українізації [46] та окремих напрямів культури, таких як література, музика, театр [49; 50; 99].

У українській історіографії 1990-х рр. питання інтелігенції найповніше та найрізноманітніше висвітлені в працях В. Даниленка, С. Кульчицького, Г. Касьянова [38]. С. Кульчицький в своїй праці «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» досліджує закономірності розвитку України протягом перших десяти років радянської влади [62]. Він акцентує увагу на аналізі концепцій економічної та соціальної політики, досліджує зусилля державної партії щодо впровадження комуністичної доктрини, пропонуючи нестандартне трактування подій та причинно-наслідкових зв'язків між ними. Робота «Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)» має узагальнюючий характер [71]. Репресивні заходи радянського уряду проти

української інтелігенції, особливо літературно-мистецької, широко висвітлені в численних спеціалізованих дослідженнях [24; 89].

З. Савчук у своїй статті «Життя і діяльність В. Отамановського (1893-1964)» аналізує справу «Спілки Визволення України», оцінюючи краєзнавця В. Отамановського та інших учасників подій [82]. С. Кульчицький в своїх дослідженнях проаналізував репресивну політику радянського уряду проти окремих груп інтелігенції тогочасної України [63]. З'явилася значна кількість публікацій, присвячених громадській та творчій діяльності відомих українських літераторів і митців, що висвітлюють їхню участь у національно-культурному будівництві України [19; 25; 20; 33]. Особливо варта уваги праця В. Воловика «Склад злочину: дослідження історії краю: про Валентина Дмитровича Отамановського», де розглядаються обставини ув'язнення та реабілітації цього видатного подільського краєзнавця [31]. Дисертаційні дослідження, що аналізують окремі аспекти становища, позицій та культурно-громадської діяльності української інтелігенції в 1920-х рр., суттєво доповнюють історичну спадщину вивчення історії інтелігенції [52; 69; 87].

Сучасний етап дослідження проблем, пов'язаних зі становленням і розвитком соціально-політичного стану інтелігенції 1920-х рр. у Україні, зокрема на теренах Поділля, охоплює ряд праць українських дослідників. У роботі В. Працьовитого «Мова як засіб вираження національного характеру в українській драматургії 20-30-х рр. ХХ ст.» досліджено мовний вираз творчості українських митців того часу [77]. Визначено особливості впровадження української мови в драматургії, а також боротьбу за її використання в умовах тогочасних соціально-політичних реаліях. Робота також описує участь інтелігенції в розвитку цього напряму мистецтва. О. Тарапон у своїй праці «Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 – початок 1930-х рр.)» аналізує соціальне становище та позиції літературно-мистецької інтелігенції в контексті політики українізації, її взаємини з радянською владою, а також

прояви опору діячів літератури і мистецтва щодо становленню тоталітарної системи [90]. У роботі висвітлюються ключові напрями професійної діяльності інтелігенції та її роль у процесі українізації. М. Шипович у брошурі «Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті рр. ХХ ст.» робить спробу комплексно дослідити еволюцію відносин між більшовицькою владою та літературно-мистецькою інтелігенцією в складний та суперечливий період 1920-х рр. [103]. У іншій своїй роботі «Літературно-мистецька інтелігенція України в 1920-ті рр.» М. Шипович розглядає еволюцію української літературно-мистецької інтелігенції як соціокультурного феномена в умовах становлення більшовицького режиму [104]. Уперше було комплексно проаналізовано соціальний портрет цієї суспільної верстви, динаміку її взаємин із владою, а також вплив політики українізації на підвищення національної самосвідомості українських митців і формування самобутнього покоління творців українського духовного відродження 1920-х рр.

У працях сучасників цього періоду також розглядаються питання розвитку краєзнавчих досліджень на Поділлі за участю місцевої інтелігенції. Зокрема, в роботі М. Криворотченка «Чергові завдання Українського комітету краєзнавства» автор акцентує увагу на важливості систематизації та документування історичних і культурних пам'яток Поділля [59]. Криворотченко підкреслює роль місцевої інтелігенції в організації краєзнавчих експедицій та популяризації регіональних досліджень серед населення, а також розглядає питання фінансування та підтримки таких ініціатив з боку держави, наголошуючи на необхідності більш активної участі наукових установ і громадських організацій в цьому процесі. У монографії О. Коляструк «Інтелігенція УСРР у 1920-ті рр.: повсякденне життя» розглядається повсякденне життя української інтелігенції в 1920-х рр. [55]. Досліджено більшовицьку ідеологічну програму, яка стосувалася взаємин із «старою» інтелігенцією, сформованою до революції, й була спрямована на її підкорення та використання для досягнення цілей

соціалістичної реконструкції. Описані також заходи щодо виховання нової генерації інтелігентів. У праці О. Коляструк «До проблеми взаємин більшовицької влади з інтелігенцією в 1920-і рр.» розглядаються напрями національної політики радянської держави, зокрема, курс на коренізацію (в УСРР – «українізацію») та пов'язане з нею «національно-культурне відродження», а також проблема взаємин влади з інтелігенцією [56].

Отже, тематика дослідження широко вивчалась у працях ряду переважно українських дослідників, але не можна стверджувати, що питання досліджено в достатньому обсязі.

Джерельна база дослідження. Багато документів партійних і державних органів влади, що стосуються подільської інтелігенції та її ролі в українському національно-культурному житті 1920-х рр. й досі залишаються неопублікованими та зберігаються в архівах.

У фонді 30 Гайсинського окружного комітету КП(б)У, що налічує 240 одиниць зберігання за 1923–1925 рр., знаходяться, зокрема, документи про звинувачення, висунуті органами ДПУ в Могилеві-Подільському 1925 р. групи польських учителів (6–7 осіб). Їх обвинувачували в проведенні релігійних бесід із учнями, агітації на користь релігії та ізоляції від решти колег. Ця справа відображає політику радянської влади щодо релігії та національних меншин. Також у цій справі є документи про ліквідацію організацій, пов'язаних із «петлюрівським рухом» у різних освітніх і професійних установах, таких як Робос, Наросвіта та Профосвіта. Вона ілюструє зусилля радянської влади щодо боротьби з українськими націоналістичними рухами, спроби знищити їхній вплив у суспільстві [3; 6].

У фонді Ф.Р-254 Подільської губернської інспектури народної освіти Подільського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, що містить 1257 одиниць зберігання за 1919–1925 рр., зібрано постанови, інструкції та накази щодо організації шкільної освіти в повітах, створення шкіл для національних меншин і ліквідації неписьменності. У цьому фонді також містяться

документи, які висвітлюють краєзнавчу діяльність В.Д. Отамановського, включаючи його внесок у дослідження історії та культури Поділля, методи роботи та досягнення в краєзнавстві [3].

Серед джерел дослідження виокремлено ще одну групу, яка складається з опублікованих документів і матеріалів. До неї входять документальні й фактологічні дані, що стосуються досліджуваних проблем, матеріали періодичних видань, зокрема, й ті, що охоплюють досліджуваний хронологічний період, науково-бібліографічні покажчики та довідники. Наприклад, для аналізу репресій проти інтелігенції, зокрема в регіональному контексті, були використані такі джерела, як «Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.)» під редакцією П. Тронька та інші [10]

Особливо варто відзначити джерела, які стосуються окремих видатних постатей подільської інтелігенції та їхньої участі в національно-культурному житті досліджуваного періоду, наприклад, матеріали про життя та діяльність В. Отамановського. Історики виявили архів ученого, зокрема матеріали з архіву КДБ, що містять його особову справу [8]. Це призвело до появи низки публікацій, які не лише пролили світло на маловідомі та забуті сторінки української історії, але й надали цікаву й цінну інформацію, особливо для молодих науковців, які не були свідками жахів сталінських репресій. Невеликий спеціальний фонд В. Отамановського включає не лише збережені наукові монографії вченого, але й оригінали та ксерокопії особистих документів, таких як листи, посвідчення, грамоти, фотодокументи, рукописи праць тощо. Особливу цінність мають довідки про його краєзнавчу діяльність, які надають об'єктивну інформацію про основні етапи життя та діяльності вченого [5].

Отже, аналіз джерельної бази засвідчує, що в сукупності зазначені вище групи джерел формують документальне забезпечення досліджуваної проблеми, а їх комплексне використання стало підставою для досягнення мети дослідження.

Основні терміни, що використовувались у кваліфікаційній (магістерській роботі):

1. Агітація – поширення ідей, поглядів і політичних програм із метою залучення підтримки з боку населення.

2. Громадські організації – об'єднання людей, які спільно працюють для досягнення певних цілей, в тому числі в культурній та освітній сферах.

3. Інтелігенція – соціальна група людей, що професійно займаються інтелектуальною діяльністю, зокрема науковою, культурною та освітньою роботою.

4. Комісари – представники радянської влади, які здійснювали контроль за різними сферами життя, включаючи культурну та освітню діяльність.

5. Культурно-просвітницька діяльність – комплекс заходів, спрямованих на підвищення рівня освіти та культури населення, включаючи організацію шкіл, бібліотек, культурних заходів, лекцій та інших освітніх програм.

6. Культурна революція – комплекс заходів, здійснюваних радянською владою з метою кардинального перетворення культурного життя суспільства, спрямованих на створення нової соціалістичної культури.

7. Літературні гуртки – об'єднання письменників і поетів, що займалися творчою діяльністю та просуванням літератури.

8. Національна ідентичність – усвідомлення приналежності до певної нації, яка включає в себе спільні історичні, культурні та мовні ознаки.

9. Поділля – історико-географічний регіон України, розташований в центральній частині країни, відомий своєю багатою культурною спадщиною.

10. Політика – дії та заходи, здійснювані державними органами з метою регулювання різних сфер життя суспільства, включаючи освіту, культуру та просвітницьку діяльність.

11. Пролеткульт – аббревіатура від «Пролетарська культурно-просвітницька організація», котра мала на меті створення нової пролетарської культури на противагу буржуазній культурі.

12. Просвіта – українська культурно-освітня організація, що діяла в 1920-х рр., метою якої було підвищення рівня освіти та культури серед українського населення.

13. Радянська влада – політична система, що встановилася в Україні після Жовтневої революції 1917 р., заснована на ідеях марксизму-ленінізму, що керувалася Комуністичною партією Радянського Союзу (КПРС).

14. Радянізація – процес впровадження радянської системи управління та соціалістичних ідеологічних принципів у різні сфери життя суспільства.

15. Репресії – заходи примусового характеру, що здійснюються владою проти окремих осіб чи груп населення, які вважаються небезпечними або небажаними.

16. Українізація – політика радянської влади в 1920-х рр., спрямована на підтримку та розвиток української мови та культури з метою залучення українського населення до радянської системи.

Апробація результатів дослідження:

1. Бондаренко С. Візуальні джерела інформації на уроках історії: зв'язок між минулим і сучасністю. *Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства, громадянської освіти та географії: матеріали XV міжнародної науково-практичної конференції*, м. Харків, 23 листопада 2023 р. / Харківський НПУ ім. Г. Сковороди, 23 листопада 2023. С. 76–81.

2. Бондаренко С. Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.: проблеми історіографії, специфіка політики радянської влади. *Глухівські історико-філософські читання: збірник наукових праць* / редкол.: Гриценко А.П., голова та ін. Глухів: Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, 2024. Вип. 2. С. 241–244.

Структура роботи. Магістерська робота складається з анотації, змісту, вступу, трьох розділів (8-ми підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (106 позицій), додатків. Загальний обсяг – 134 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ В 1920-Х РР.

1.1. Політичні та соціальні передумови активізації духовних сил суспільства та відродження української культурної інтелігенції

Слід зазначити, що українська інтелігенція сформувалася як окрема соціальна група не раніше першої половини XIX ст., замінивши освічене дворянство як найбільш розвинену частину населення Російської імперії. Процес її становлення був поступовим і мав свої передумови. Водночас, наявність знань і високі культурні запити самі по собі ще не є достатньою умовою для формування цієї соціальної верстви та показником приналежності до неї. До фактичного виникнення, освічені люди в імперії (які зазвичай належали до духовенства чи аристократії) не склали самостійної та чітко визначеної суспільної верстви ні з соціальної точки зору, ні з точки зору професійної специфіки. Поняття інтелігенції виникає з приходом буржуазної епохи, з появою в культурі різночинців (не обов'язково дітей священників), тобто вихідців із тих груп, які вони самі й мали просвіщати [11, с. 5].

Основна частина різночинної інтелігенції займалася щоденною роботою в сфері викладання, медицини, творчості та наукових досліджень тощо. З цієї маси вирізнялася суспільно активна група, котра взяла на себе місію «виразника народних інтересів» (див. ДОДАТОК А). Натхнена прагненням до перебудови світу та готовністю жертвувати заради суспільного блага, вона зосередила свої зусилля на політичній діяльності – пропагандистській роботі, «ходінню в народ». Згодом утворилося революційно-демократичне крило інтелігенції. Ідеологія та стиль поведінки різночинців, які стали помітною присутністю в суспільному житті,

підкреслювали їхній радикалізм у ставленні до всіх колишніх імперських цінностей та звичаїв, категоричне заперечення ними усталених вірувань і традицій. Однак на цьому етапі майбутні представники інтелігенції фактично «випали» зі своїх соціальних станів і віддалилися від середовища, в якому вони вирости. Їм не вдалося чітко сформулювати свої життєві принципи [11, с. 5]. Різночинна інтелігенція, котра поширювала знання в міру своїх можливостей в майже безграмотній країні, виконувала важливу соціально-історичну та культурну місію.

У свідомості культурної еліти безперечний пріоритет віддавався абсолютним (релігійно-духовним, загальнонаціональним і загальнолюдським) цінностям, а не відносним (матеріальним чи класовим). Ця соціально-духовна спільнота відкидала вузькогрупові інтереси політиків на користь загальносуспільних і позапартійних інтересів. Заперечення ідеалів і поглядів революційно-демократичної інтелігенції виходили з того, що вони, на думку культурної еліти, базувалися на насильстві, котре випливало з морального та правового нігілізму, надавало політичній боротьбі перебільшену роль у суспільних змінах. Культурна еліта не відмовлялася від завдання перебудови суспільства, але шукала інші шляхи до вдосконалення світу та не вважала за потрібне заради майбутнього жертвувати теперішнім життям [40, с. 45].

Ключову роль в ранній українізації (1917–1920) відіграла зміна глобального балансу сил після Першої світової війни, коли розпалися чотири імперії, в тому числі дві, що контролювали українські землі – Російська імперія (основна частина України) та Австро-Угорська (Західна Україна). Це дало можливість національно орієнтованій інтелігенції, спираючись на армію та селянство, котре було незадоволене тяготами безцільної війни, створити державне утворення на території Південно-Західного краю, що складалося з дев'яти губерній колишньої Російської Імперії – Українську Народну Республіку (1917 р.), саме тоді й почалася українізація (термін, введений лідером УНР і професором М. Грушевським) [18, с. 97].

Особливістю Поділля був його прикордонний характер. Під час Першої світової війни подільські міста пережили період тилкових населених пунктів, а потім – революційні події, радянсько-українську, громадянську та польсько-радянську війни. Це все позначилося на їхньому стані – занепад господарства, скорочення кількості населення, котре шукало притулок у селах. Натомість у складі міського населення була значна частина військових. Наприклад, у Вінниці на 1920 р. знаходилося 4,5 тис. військовослужбовців [18, с. 97].

На жаль, урядові УНР не вдалося реалізувати всі свої плани, хоча певні успіхи й були досягнуті. Найбільш сприятливі умови для українізації виникли за правління гетьмана П. Скоропадського. Україна стала радянською наприкінці 1920 р. Більшість населення (здебільшого селяни) ставилися до незалежності українських земель із розумінням, усвідомлюючи себе як окремий народ, проте їх передусім турбували аграрні питання. Політика коренізації стала логічним продовженням поглядів більшовиків на національне питання в колишній Російській імперії. Ідея самовизначення нації була значною мірою зумовлена тактичними цілями й вимагала від більшовиків конкретних практичних кроків для реалізації. Зібрати імперію на колишніх унітарних засадах було неможливо з багатьох причин, зокрема через військові поразки більшовиків у Україні влітку 1919 р. Врешті-решт, більшовики підтримали ідею українського державотворення. Подальші їх дії були спрямовані на те, щоб надати цьому державному утворенню відповідний зміст. Російська революційна соціал-демократія впродовж 1917–1920 рр., здійснюючи суспільно-політичні перетворення, виявила себе спадкоємицею імперського мислення, внаслідок чого Україна отримала статус фактично рівнозначний культурній автономії. Війна та революція не стали для нашої Батьківщини часом об'єднання українського народу, котрий залишився розділеним у межах двох держав. Українська революція 1917 р., утворення Центральної Ради, проголошення Української Народної Республіки та боротьба за збереження української державності у 1917–

1920 рр. призвели до значної активізації духовних сил українського суспільства [26, с. 9].

На початку 1920-х рр. Українська Народна Республіка (УНР) перебувала в складних умовах громадянської війни та внутрішньополітичної нестабільності. Однак проблема підтримки української культури привертала увагу всіх громадських і політичних сил. Уряди УНР приділяли особливу увагу статусу української мови, котра мала стати мовою законодавства, адміністрації та війська. Уже в 1919–1920 рр. вищі українські органи влади визначили основні напрями політики щодо української культури: «Введення навчання українською мовою, випуск друкованих видань, навчання державних службовців української мови...». Однак не всі ці розпорядження були реалізовані на практиці. Українізація активно почала проводитися місцевими владними структурами лише після XII з'їзду РКП(б), який оголосив політику коренізації партійного та державного апарату в національних республіках [26, с. 9].

Специфічними рисами Поділля, як вже було зазначено, був його прикордонний характер, багатонаціональний склад населення, різні форми підтримки ідеї української державності, котрі проявлялися в тривалій повстанській боротьбі місцевого населення проти більшовицької влади, домінування в економіці сільського господарства, відсутність великих індустріальних центрів як баз більшовиків. Ці особливості краю враховувалися співробітниками радянських спецслужб у процесі вивчення політико-економічного стану населення. На початок досліджуваного періоду Поділля не вирізнялося високим рівнем міської урбанізації. Переважна кількість усього населення Поділля, що налічувало в 1920 р. 1 437 294 осіб, складалося з селян – 1 233 242 осіб або 85,8 %, жителів міст і містечок – 14,2 % від загальної кількості чи 14,2 %. Три подільські округи: Кам'янецька, Могилівська та Тульчинська мали рівень урбанізації від 5 до 10%, тоді як загальноукраїнський показник складав 18,5%. За щільністю населення Поділля в 1920-х рр. отримувало перше місце в Україні. Густота сільського

населення становила 107 осіб на квадратну версту [29, с. 9]. Значний земельний дефіцит змушував селян шукати додаткові джерела заробітку.

На середину 1920-х рр. населення Поділля зросло вже до 3 097 072 осіб. Із загальної кількості населення 89,16% припадало на сільські території, а 10,84% – на міське населення. У порівнянні з 1920 р., сільське населення збільшилося на 3,36%, а міське, відповідно, зменшилося на таку ж частку, що свідчить про негативні тенденції в процесі урбанізації. Міста Гайсин, Тульчин і Могилів-Подільський в цей час переходять у категорію містечок, а такі містечка, як Брацлав, Шаргород, Меджибіж, Нова Ушиця та деякі інші поступово перетворюються на села. Перепис 1926 р. зафіксував зростання кількості мешканців у всіх окружних містах, проте Кам'янець-Подільський так і не досяг рівня 1897 р. Лише населення Вінниці постійно збільшувалося після 1920 р. За даними обліку населення 1931 р. міське населення зросло на 1,7%, що видається незначним у порівнянні з найвищим рівнем зростання – 75,7% у Артемівському, Луганському округах, тим більше, що динаміка змін кількості жителів у населених пунктах Поділля була дуже нерівномірною [26, с. 9].

Таким чином, формувався ринок робочої сили, котра могла знайти зайнятість на промислових підприємствах. Однак, враховуючи, що провідну роль у подільській економіці відігравала цукрова промисловість, вона найбільше залучала робочу силу з числа селян. Такі підприємства, як правило, знаходилися за межами міст, а їх працівники були сезонними. Потенціал міських підприємств був представлений, насамперед, Вінницькими заводами, котрі працювали ще з дореволюційного періоду – чавуноливарний і металообробний заводи «Молот», насінневі, суперфосфатні заводи, взуттєва фабрика «Яструб». У Проскурові працювали чавуноливарний та механічний заводи, пивоварний, цегляний заводи. У містах Поділля були розташовані підприємства переробної промисловості.

Аналізуючи структуру зайнятості населення Вінниці за результатами Всесоюзного міського перепису 1923 р., бачимо, що 41,68% жителів міста

були економічно активними. З них 37,98% працювало на державній службі, а друга за чисельністю група – 19,47% у сільському господарстві. Частка робітників становила 5,29%. Вінниця належала до міст із адміністративно-сільськогосподарською економікою. Кам'янець-Подільський мав 36,39% економічно активного населення, найбільша частка якого була зайнята на державній службі, в кустарно-ремісничій промисловості та в «інших галузях», пов'язаних із приватною власністю та індивідуальною господарською діяльністю. Частка робітників становила лише 1,79%. Кам'янець-Подільський, котрий В. Підгаєцький відніс до дрібнотоварно-торгового типу, також мав ознаки адміністративно-ремісничого міста. У Могилеві-Подільському 42,89% населення були зайняті в кустарно-ремісничій промисловості, що надає місту унікального характеру. Частка робітників складала 2,09%. Міста Проскурів і Тульчин мали відповідно 37,03% та 32,89% економічно активного населення, з якого понад 20% працювали на державній службі, а 30,27% та 42,34% були зайняті в кустарно-ремісничій промисловості. Таким чином, можна зробити висновок про адміністративно-ремісничий характер цих міст. Частка робітників у загальній кількості зайнятих у цих містах становила відповідно 4,29% та 0,38% [26, с. 9].

Зростання кількості робітників на Поділлі було також результатом політики уряду, котрий намагався таким чином розширити соціальну підтримку свого режиму. У звіті на VIII Подільській губернській партійній конференції в липні 1922 р. зазначалося, що «Подільська організація КП(б)У» є організацією, котра не мала місцевого походження. Переважна частина її сформувалася за рахунок демобілізованих червоноармійців тих військових частин, які прибували «будувати радянську владу». Виходить, що подільська комуністична організація складалася більш ніж на 50% з робітників, хоча за логікою вона повинна була б бути селянською. Враховуючи, що більшовики не могли покладатися на підтримку з боку селянства, їм залишалося зміцнювати місцевий робітничий клас [26, с. 9].

Радянська влада вже в перші місяці свого існування, намагаючись вирішити економічні питання, зіткнулася з серйозною проблемою – гострим дефіцитом кваліфікованих працівників для промисловості та сільського господарства. Положення ускладнювалося ще й тим, що в значній частині представників правлячої партії було сформоване негативне ставлення до інтелігенції, котру сприймали як частину експлуататорського класу. Лідери більшовиків, навіть якщо не поділяли ці погляди, не вважали інтелігенцію належним ресурсом для побудови соціалістичного суспільства. Проте вони, на відміну від рядових членів партії, добре розуміли, що без знань і вмінь цих буржуазних спеціалістів підняти економіку буде неможливо. Ставлення до інтелігенції не було однозначним навіть серед вищого керівництва партії. Воно варіювалося від прихованої ворожості до прагнення залучити інтелігенцію на бік комуністів. У основному влада намагалася дбайливо ставитися до інтелектуалів і надавала їм підтримку, створюючи більш сприятливі для спеціалістів матеріальні та правові умови, вважаючи, що життя неминуче приведе більшість інтелігенції до союзу з більшовиками [37, с. 45].

Відчувалося вкрай вороже ставлення керівництва РКП(б), а особливо рядових членів партії до інтелігенції, котре було наслідком негативного сприйняття Жовтневої революції інтелігентськими колами. Звісно, це не влаштовувало нову владу, тому вона заявляла про своє прагнення досягти «корінного зрушення» в стосунках із інтелігенцією. Більшовики визнавали, що в постреволюційній Росії інтелігенція не є однорідною [44, с. 32].

Визнаючи існування суттєвих розбіжностей та складних питань у відносинах нової влади та старої інтелігенції, більшовики категорично відкидали можливість «нейтралітету». Вони чітко заявляли: «якщо хтось із інтелігентів вважає, що можна залишатися нейтральним, він глибоко помиляється. Про нейтралітет не може бути й мови. Потрібно вибрати шлях, зробити вибір». Водночас, усвідомлюючи складність цього вибору для інтелігенції, комуністична партія вважала своїм завданням те, що «радянська

влада повинна полегшити дрібнобуржуазній інтелігенції повернення до народу». Прагматизм цього підходу був очевидним і саме він у подальшому значною мірою визначав стосунки між радянською владою та інтелігенцією. Лідери більшовиків вірили в успіх цієї стратегії. Однак підстав для такого оптимізму було мало. Рядові члени партії часто мали досить негативне ставлення до представників інтелектуальної праці. Серед місцевих керівників через їхній низький рівень освіти та дистанціювання від інтелігенції також поширювалася ворожість. Тому на місцях не вважали за потрібне навіть обговорювати необхідність обережного ставлення до буржуазних фахівців чи інтелігенції загалом. Очевидно, що таке ставлення не сприяло встановленню довіри та атмосфери співпраці між новою владою та старими професіоналами [51, с. 75].

Ситуація ще більше загострилася під час НЕПу, коли більшовики усвідомили, що без залучення «спеціалістів» підняти економіку країни навряд чи вдасться. Більшовикам довелося навіть піти на певні поступки. Таким чином, у процесі забезпечення економіки кваліфікованими кадрами відразу виникли дві ключові проблеми: по-перше, ставлення до старої інтелігенції, яке попри спроби її зберегти залишалося ворожим; по-друге, необхідність у великій кількості спеціалістів, яка зростала в міру розвитку народного господарства. Неможливість повністю задовольнити потребу в фахівцях за рахунок старої інтелігенції змусила владу (поряд із політичними аспектами цієї проблеми) поставити завдання виховання нової, соціалістичної інтелігенції, вихідців із селян і робітників. У період НЕПу питання заміни старої інтелігенції новою, пролетарською, вирішувалося двома шляхами: до навчальних закладів приймали переважно вихідців із селян і робітників, а також шляхом так званого «висування», коли «практично досвідчених і, безсумнівно, лояльних робітників і селян» просто включали до складу установ, де вони на практиці мали освоїти всі знання. Звісно, такі фахівці не мали високої кваліфікації, але це були кадри, віддані

новій владі, котрі розуміли, що саме радянським управлінцям вони зобов'язані своїм новим статусом.

Керівники більшовиків вважали, що робітничо-селянська інтелігенція в найближчому майбутньому стане надійною опорою режиму. Її соціальне походження гарантувало не тільки близькість до робітничого класу, але й відданість радянській владі. І хоча події 1920–1930-х рр. продемонстрували наївність таких очікувань, у той час, не зумівши отримати чіткої підтримки від старої інтелігенції, більшовики, створюючи пролетарів розумової праці, були впевнені, що нова інтелігенція поступово замінить стару. Партійні лідери були переконані, що кінець буржуазної інтелігенції вже близький [94, с. 62]. Отже, в свідомості суспільства культивувався зневажливе ставлення до інтелігенції, котре поступово перетворювалося на цілковиту ворожість.

Нова економічна політика не змогла кардинально змінити ситуацію. Партійно-державна еліта, зосередившись на вирішенні економічних проблем, на деякий час навіть послабила увагу до інтелігенції, особливо на місцях. Провінційна інтелігенція була фактично залишена напризволяще й часто їй доводилося вирішувати свої матеріальні питання самостійно. Багато в чому це було зумовлено тим, що місцева влада, на відміну від центральної, не сприймала регіональну інтелігенцію як серйозного політичного опонента, але водночас дуже гостро реагувала на будь-які прояви незалежності з боку «пролетарів розумової праці» [47, с. 14].

Провінційна інтелігенція, вирішуючи питання виживання, була змушена діяти в рамках існуючих законодавчих норм, часто наслідуючи ті механізми, котрі створювалися для вирішення подібних проблем іншими соціальними групами. Насамперед, це були професійні спілки.

У період НЕПу політика більшовиків щодо провінційної інтелігенції виявлялася в поєднанні «так званих м'яких і жорстких методів». «М'яка» лінія проявлялася в реалізації партійно-державних рішень, спрямованих на покращення матеріальних умов «фахівців». «Жорстка» ж лінія полягала в проведенні ідеологічних кампаній та «чисток» [94, с. 62].

Українська культура на початку 1920-х рр. перебувала в надзвичайно важкому стані. Новий поділ українських територій, завершений на той час, уповільнював процес національного розвитку, а отже, і культурного поступу. Культурний потенціал народу був ослаблений наслідками громадянських конфліктів попередніх років, які не тільки знищували духовні та матеріальні здобутки минулого, але й нищили інтелігенцію – головних творців культурних цінностей. Літературні та мистецькі процеси в 1920–1930-х рр. в Україні відбувалися в складних соціально-політичних умовах. Це був період, коли українська культура отримала певну підтримку від держави (політика «українізації»). Проте навіть у цих умовах 1920-ті рр. стали часом безпрецедентного зростання, відкриттів і надій для української культури. Вперше вона могла розраховувати на державну підтримку, особливо після того, як у 1923 р. більшовики взяли курс на українізацію з метою розширення свого впливу серед місцевого населення [42, с. 56].

Ситуація з кадровим забезпеченням національної культури на початку 20-х рр. була катастрофічною. Українська інтелігенція, яка брала участь у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. на боці антибільшовицьких сил, здебільшого емігрувала. Її частина, що залишилася в Україні й була «скомпрометована» попередньою діяльністю, не мала можливості активно долучатися до національно-культурних процесів. Однак навіть за таких обставин українська культура вижила, більше того, в 1920-х рр. досягла такого піднесення, котре заслужено називають українським культурним ренесансом, національно-культурним відродженням [52, с. 79].

Запровадження більшовиками « нової економічної політики » призвело до певної лібералізації суспільних відносин, створивши сприятливі умови для розвитку національної культури та викликавши значне пожвавлення в літературному, мистецькому житті. Ці роки увійшли в історію світової культури як період « українського Відродження », хоча водночас це був час прихованого, а згодом і відкритого знищення та уніфікації в суспільно-політичному та культурному житті республіки [60, с. 114].

Лібералізація суспільного життя в Українській СРР, викликана «новою економічною політикою» (НЕПом), не супроводжувалася суттєвою перебудовою суспільно-політичних відносин. Проголошена більшовиками «диктатура пролетаріату» насправді була диктатурою партійно-державної верхівки ВКП(б) і її республіканського підрозділу – КП(б)У. Усі інші політичні партії та громадські організації були заборонені, а їхні активісти й члени зазнали переслідувань. У умовах однопартійної системи були ліквідовані можливості для альтернативності й конкуренції в розробці найкращої державної політики. Після смерті в 1924 р. «вождя світового пролетаріату» В. Леніна, позиції Генерального секретаря ЦК РКП(б) Й. Сталіна посилювалися, а партія перетворилася на центр командно-адміністративної системи. Інструмент терору – Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК, російська аббревіатура – ЧК, ВЧК, із 1922 р. ДПУ – Державне політичне управління) отримала особливі повноваження й використовувалася для усунення та ліквідації небезпечних осіб, ворогів (реальних чи переважно вигаданих). У пошуках виходу з політичної кризи КП(б)У була змушена вдатися до проголошення політики «коренізації» щодо національних республік. У квітні 1923 р. їй було проголошено на XII з'їзді РКП(б) із метою надання республікам культурної та національної автономії [60, с. 114].

Таким чином, надаючи українському народові право на його культуру, влада мала на увазі нову, класово-пролетарську культуру, оформлену в національні форми. Творці українського культурного відродження намагалися використати цю ситуацію, щоб підняти українську культуру до рівня світових досягнень і спрямувати її на шлях боротьби за національну державність. Для цього потрібно було подолати наслідки імперської політики, великодержавний шовінізм і русифікацію, котрі гальмували розвиток української національної культури.

1.2. Основні завдання та напрями українізації

У національній політиці більшовиків одним із ключових питань було формування національно-державного ладу, котре знайшло своє відображення в утворенні в грудні 1922 р. СРСР. У УРСР серед офіційних партійних ідеологів була популярна «теорія боротьби двох культур», яка стверджувала, що лише українське селянство може бути носієм української культури, що ця «селянська» культура постійно протистоїть ідеям «чистої» пролетарської культури, й що український національний рух є реакційним, штучним і не має підтримки серед широких мас трудящих. Цю теорію підтримували відомі партійці, пов'язані з Україною: Д. Лебідь, Г. Зінов'єв, Г. П'ятаков. У 1923 р. перемогла інша позиція – утвердились комуністичні ідеї серед українського селянства та народної інтелігенції лише через коренізацію та розширене використання української мови в УРСР як державної. У 1923 р. керівництво СРСР пішло на певну лібералізацію внутрішньої ситуації в країні. Нова економічна політика була доповнена політикою коренізації.

Зазначимо, що політика «коренізації» здійснювалася в 1920-ті рр. радянською владою в національних регіонах через заміну російської мови національними мовами, залучення місцевого населення до політичних процесів на місцях. Її метою було виправлення політики насильницької русифікації, проведеної царською Росією, посиленням довіри етнічних меншин до Радянської влади шляхом стимулювання активної участі місцевих мешканців у керування [62, с. 104].

Основи концепції коренізації були закладені Сталіним на XII з'їзді РКП(б), де він запропонував «вжити всіх заходів для того, щоб Радянська влада в республіках стала зрозумілою та близькою, щоб вона була не тільки російською, а й багатонаціональною. Для цього потрібно, щоб не тільки школи, а й усі установи, всі органи, як партійні, так і радянські, поступово націоналізувалися, щоб вони працювали мовою, зрозумілою для мас, діяли в умовах, що відповідають побуту даного народу. Лише за таких умов ми

зможемо перетворити Радянську владу з російської на міжнаціональну, близьку, зрозумілу й рідну для трудящих усіх республік, особливо для тих, які відстали в економічному та культурному розвитку» [34, с. 79].

У резолюції XII з'їзду було чітко зазначено: «З'їзд рекомендує членам партії як практичні заходи досягти наступного:

д) органи національних республік і областей, щоб формувалися переважно з представників місцевого населення, котрі володіють мовою, традиціями, побутом і звичаями відповідних народів;

е) були прийняті спеціальні закони, що забезпечують використання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, що обслуговують місцеве національне населення та національні меншини, – закони, що передбачають суворе покарання всіх порушників національних прав, особливо прав національних меншин». Таким чином, XII з'їзд РКП(б) офіційно оголосив політику «коренізації» як головний напрямок вирішення національного питання партією більшовиків [39, с. 106].

Коренізація в Україні відповідала стратегічним інтересам СРСР, оскільки створювала привабливий образ Союзу для українців західних земель, які втратили надію на створення в Східній Галичині незалежної держави після її приєднання до Польщі, а також для української діаспори. Одночасно коренізація дозволяла налагодити тісні зв'язки з національно-визвольними рухами. Крім того, коренізація мала продемонструвати начебто зразкове вирішення національного питання в СРСР. Українізація, як частина коренізації на місцевому рівні, була багатовимірною політикою. Її культурний аспект був найбільш помітним, але це не єдина складова, оскільки крім культурної сфери, українізація торкалася також соціальних і економічних питань.

Коренізація була політичною стратегією та охоплювала територіальний, економічний, соціальний та культурний розвиток. Насамперед, більшовики визначили її в територіальних межах, намагаючись максимально наблизити кордони республіки до етнічних кордонів (наскільки

це дозволяли інтереси Радянського Союзу). Потім були зроблені кроки з побудови соціалістичної економіки, які продовжились індустріалізацією та колективізацією. Культура також мала стати національною за формою, але соціалістичною за змістом. Провідна політична сила країни – комуністична партія, повинна була спиратися на представників місцевих національностей. Після призначення Л. Кагановича секретарем ЦК КП(б)У українізація набрала більшого розмаху. Прийнято вважати, що радянська українізація була частиною коренізації – програми, спрямованої на підвищення статусу та залучення до соціалістичного будівництва неросійських народів СРСР [90, с. 8].

Основні цілі та напрями «українізації» були визначені в декреті Раднаркому УСРР «Про заходи щодо українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» від 27 липня 1923 р., а також у постанові ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи з забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови» від 1 серпня 1923 р. Цими документами проголошувалася рівноправність мов і зазначалася необхідність допомоги в розвитку української мови. Для реалізації українізації було створено комісію на чолі з секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським. Завдяки наркомату освіти, очолюваному прихильниками українізації Г. Гриньком, О. Шумським (*див. ДОДАТОК Б*) і М. Скрипником, її основні заходи проходили успішно [71, с. 69].

Політика коренізації фактично розпочалася майже одразу після приходу більшовиків до влади. Вона базувалася на значних тенденціях, що з'явилися ще на рубежі XIX–XX ст., пов'язаних із різким зростанням і посиленням впливу національної інтелігенції в Російській імперії, а також зі зміцненням позицій лівих російських інтелігентів, які прагнули до співпраці з національними інтелектуальними колами, до просвіти та розвитку неросійських народів. Українці не мали пріоритетного статусу, на відміну від більш «відсталих» народів. Коренізація здебільшого передбачала увагу до

побуту, господарства та способу життя широких верств національних меншин, які вважалися «особливо відсталими» [71, с. 69].

Кампанія коренізації вражала своєю формальністю та непередготовленістю, відсутністю продуманих форм і темпів. Історики українізації (як радянські, так і пострадянські), описуючи досягнення цієї політики в галузі народної освіти та розвитку української культури, часто ігнорують регіональні та соціальні особливості сприйняття населенням УРСР цієї політики. Українізація 1920-х рр. була зумовлена політичною ситуацією більшовиків, але її наслідки для українського суспільства полягали в тому, що в українській національній свідомості закріпилася ідея про безкомпромісну боротьбу з російським імперіалізмом і про українську державність як шлях розвитку української нації [106].

Спочатку українізація розвивалася в межах коренізаційного руху та політики коренізації. Уже 22 квітня 1920 р. було прийнято рішення про відкриття національних шкіл для етнічних спільнот. Роботу з українцями окремо не виокремлювали. Вона здійснювалась у контексті роботи з національними меншинами [106].

У Україні в 1920-х рр. відбувалися два паралельні процеси: офіційна кампанія державної українізації «зверху» і неформальний процес українізації «знизу». Українська інтелігенція вимагала прискореного запровадження української мови в вищих навчальних закладах, засобах масової інформації, театрах і школах. Партійні та радянські структури з великою недовірою відзначали, що неформальною українізацією займаються громадські організації, котрі не були підконтрольні владі. У рамках політики українізації наголошувалося на протидії великоросійському шовінізму та побудові радянської багатонаціональної держави, заснованої на принципах рівності та розвитку соціалістичних націй. Водночас, політика українізації розглядалася як інструмент комуністичної експансії на захід через українську соціалістичну культуру з метою встановлення зон впливу в Східній Європі.

Спочатку, до 1924–1925 рр., українізація розвивалася в межах коренізаційного руху. Уже 22 квітня 1920 р. було прийнято рішення про створення національних шкіл для етнічних меншин. Роботу з українцями не виділяли окремо. Наприклад, україномовна газета «Селянська біднота» згадувалася в одному списку з естонськими, вірменськими та угорськими виданнями. У першій половині 1920-х рр. українців далеко не завжди відносили до складу «національних меншин». Вони не були включені в процес «коренізації» [12, с. 172].

З середини 1920-х рр. починається багатоступінчастий наступ на традиційний спосіб життя східнослов'янського селянства, самоорганізацію, котра була непідконтрольною комуністам і становила для них загрозу. Українізація, виокремлення її прихильників і противників, стала інструментом внесення розбіжностей в соціальне середовище. З середини 1920-х рр. поступово розгортається самостійна програма українізації. Важливу роль у підтримці процесу українізації з боку центральної влади відігравала міжнародна складова. Влада прагнула розірвати зв'язки між українцями в СРСР і українською діаспорою. Радянський Союз прагнув залучити на свій бік українців, які проживали в Польщі, Чехословаччині та Румунії [67, с. 8].

Щодо процесів українізації на Поділлі, слід зазначити наступне. У листопаді 1920 р. на території Поділля остаточно утвердилася радянська влада. Через відсутність значної підтримки серед місцевого українського селянства та інтелігенції, більшовики були змушені обережно підходити до вирішення національного питання. 21 вересня 1920 р. РНК УСРР прийняла рішення щодо впровадження української мови в школах і радянських установах. Встановлювалося обов'язкове вивчення української мови в освітніх закладах України, органам освіти доручалося розробити план розвитку українських шкіл, а також відкрити в губернських і повітових містах вечірні школи для вивчення української мови службовцями. Державні

установи повинні були надавати послуги громадянам українською мовою [93, с. 442].

Для Поділля введення цього рішення в силу різних історичних умов мало велике політичне значення. Відомо, що в 1919 р. Кам'янець-Подільський фактично виконував функції столиці Української Народної Республіки, тут працювали її державні органи. Більшість науковців і працівників освіти активно підтримували національну політику Директорії УНР і брали участь у проведенні політичних, культурно-освітніх заходів. На Поділлі, де більшість населення складала селяни, а робітничий прошарок був незначним, незнання української мови радянськими чиновниками та червоноармійцями ще більше посилювало розрив між місцевими жителями та владою. У багатьох повітах тривалий час не вщухав повстанський рух, значна частина селян підтримувала загони Я. Гальчевського, зберігаючи надію на відновлення влади УНР. Усі ці фактори змушували керівників Подільського губкому КП(б)У вживати рішучі заходи для українізації державного апарату. При цьому переслідувалася політична мета – спроба перехопити ініціативу в вирішенні національного питання в українських організаціях, що виникли під час революції.

Факти свідчать, що українізація державного та партійного апарату розпочалася на Поділлі раніше, ніж у східних і південних регіонах України. 10 лютого 1921 р. президія Новоушицького повітвиконкому, розглядаючи інші питання, вирішила, якою мовою мають видаватися розпорядження місцевої влади, ухвалила: «Усі накази, що виходять із виконкому та його відділів, повинні обов'язково складатися українською мовою» [7, с. 110].

У повітових центрах Поділля здійснювалася підготовка до відкриття курсів українознавства для працівників радянських установ. Влада змушена була враховувати настрої населення та посилювати українізацію шкіл. У 1921 р. українські школи були реорганізовані в трудові. Переглядалися навчальні плани та програми. Курс на українізацію та запровадження української мови, особливо в освітній сфері, на Поділлі знайшов підтримку

як з боку широкого загалу, так і з боку педагогів. Відображаючи ці настрої, губернська нарада працівників освіти в резолюції від 4 червня 1921 р. зазначила: «Основним виховним методом у всіх дитячих установах має бути визнаний трудовий метод, а для навчання – рідна мова» [72, с. 54].

Відповідно до вимог і рекомендацій, висловлених у зазначених вище документах партійно-державних органів, на Поділлі, як і по всій Україні, розпочався процес українізації в різних сферах державно-політичного та суспільного життя, зокрема й в освіті. За кілька років мережа навчальних закладів значно зросла, й наприкінці 1923 р. на Поділлі функціонувало 1830 українських шкіл і 28 дитячих будинків [72, с. 54].

Активізували впровадження українізації рішення XII з'їзду РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.), який проголосив курс на коренізацію. У діяльності КП(б)У щодо здійснення цієї політики чітко визначались два напрямки: українізація та створення відповідних політичних і економічних умов для національних меншин. Важливим документом, який започаткував політику «українізації», став декрет ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови», ухвалений 1 серпня 1923 р. Декрет проголошував мови всіх національностей рівноправними, дозволяв губернській владі в роботі з центральними та периферійними органами використовувати українську мову. Діловодство в губернських і окружних установах повинно було проводитись переважно українською мовою, за винятком тих районів, де більшість населення належала до іншої національності. Працівники губернських і окружних виконкомів зобов'язані були в шестимісячний термін опанувати українську мову чи підлягали звільненню з державної служби.

У липні 1923 р. розпочалася українізація у Вінницькій окрузі. Окружний виконавчий комітет організував курси для службовців. А через 2–3 місяці 17 райвиконкомів перевели діловодство на українську мову, було українізовано більшість сільських рад. Завдяки ініціативності вчителів у Проскурові та майже в усіх районах округи до середини жовтня 1923 р.

також відкрилися курси. Курс на всеосяжну українізацію в Україні був узятий вже в 1923 р. Українські комуністи, серед яких було чимало колишніх членів націонал-комуністичних партій, наполягали на приєднанні до УРСР великих районів із переважаючим українським населенням і розвиток на них української національної культури [15, с. 97].

Процес українізації проходив із значними пересторогами з боку влади. Почавши політику українізації, радянська влада продовжувала не довіряти українським учителям: «Український вчитель переважно ненавидів більшовиків не тому, що він підтримував капіталістів, а тому, що йому здавалося, що більшовики позбавили його можливості спокійно й мирно працювати для блага нашої рідної країни...» [15, с. 97].

У 1924 р. ступінь українізації навчальних закладів Поділля був доволі високим. У 1934 школах тут навчалося 161306 дітей, з них було охоплено українською мовою навчання 90,5%. За цим показником Подільська губернія поряд із Полтавською займала перше місце в УСРР. У той же час у інших губерніях показники українізації були нижчими (в Харківській – 40%, Катеринославській – 20–25%). Крім того, губернія належала до регіонів УСРР, у яких був найвищий відсоток українських шкіл від їх загальної кількості (Полтавська – 94,9%, Київська – 91,8%, Волинська – 90,1%, Подільська – 89,4%, Катеринославська – 79,1%) [15, с. 97].

Коренізація (в УРСР – українізація та політика сприяння національно-культурному розвитку національних меншин) проявлялася в висуванні на керівні посади кадрів корінної національності, в урахуванні національних чинників при комплектуванні партійно-державного апарату, громадських об'єднань. Інший аспект коренізації – культурний, полягав у визначенні провідного статусу національних мов, у створенні національних шкіл, у розвитку національної культури. Для державного керівництва це був зручний інструмент залучення людей до процесу побудови соціалістичного суспільства, під вплив радянської пропаганди та агітації. Розгортаючи політично-просвітницьку діяльність, радянське керівництво хвилювалося

щодо можливого «відхилу» в бік націоналізму. Питання ставлення населення до національно-культурної політики партії перебувало під пильним контролем як партійних органів, так і органів ЧК-ГПУ. Чекісти ретельно фіксували всю інформацію щодо «національного питання», котре поширювалася серед народних мас (чутки, розмови, коментарі, гасла). З огляду на те, що на той час в УРСР формувалася авторитарний режим правління, офіційна культура стала інструментом духовного тиску. Право на істину виявилось атрибутом державної пролетарської політики, котру визначала більшовицька партія. Усі погляди та думки, що не відповідали критеріям класової ідеології оголошувалися антидержавними чи підлягали забороні. Людям пропонувалося лише виконувати та схвалювати настанови влади, не ставлячи під сумнів правильність партійної політики, переходити на мову, затверджену владою як офіційну. Метою українізації загалом проголошувалося створення комуністичної, пролетарської української культури напередодні масового перетворення селян на пролетаріат, їх переходу до способу життя, характерного для індустріального суспільства [29, с. 5].

Починаючи з другої половини 1923 р., серед української інтелігенції стала домінувати думка про те, що досягти незалежності України можливо лише через участь українських сил у радянських органах: політичних, економічних, культурних. Виник своєрідний український рух, коли частина інтелігенції прийняла сам факт існування радянської влади, вважаючи можливою зміну національної політики влади і зміцнення державності України «мирним шляхом» [29, с. 5].

Особливу увагу ЦК КП(б)У та РНК УСРР приділяли питанню призначення українців на керівні державні, партійні, радянські посади. На початку 1924 р. в Подільському губкомі КП(б)У не було жодного українця, в окружках КП(б)У – 2–3 особи. Серед керівників партійних органів було 29 українців, 32 росіян, 24 євреї, 8 представників інших національностей, українці склали лише третину партійного апарату. У цей період на Поділлі

налічувалося 1 945 комуністів, з них 35,5% – росіяни, 35,0% – українці, 14,8% – євреї, 4,8% – поляки. Серед кандидатів у члени КП(б)У переважали українці (60,0%), частка росіян складала 16,0%, євреїв – 13,0%. На початок березня 1924 р. у лавах КСМУ Поділля нараховувалося 1 041 українців, 177 росіян, 439 євреїв [93, с. 443].

У жовтні 1924 р. голова губернської комісії з українізації держапарату Воробйов зробив висновок, що українізація на Поділлі пройшла в більшості державних установ, за винятком ДПУ, військкоматів, державних банків, цукрових трестів. Голова комісії запропонував цим установам негайно перевести діловодство на українську, звільнити службовців, які не володіли мовою, посилити українізацію профспілкових органів, політосвітніх установ і військових частин [53, с. 42].

Загалом українізація державного апарату в УСРР у 1923–1925 рр. мала формальний характер. Це визнав пленум ЦКК КП(б)У, скликаний 11 червня 1925 р. У січні 1926 р. Центральна комісія встановила черговий «остаточний» термін для складання іспитів службовцями зі знання української мови. Іспити відбувалися під контролем так званих «урядницьких» комісій, утворення яких було затверджено РНК УСРР 16 липня 1925 р.

Узимку 1926 р. Центральна комісія з українізації визначила три категорії для оцінки рівня володіння українською мовою: 1) службовці та працівники, котрі добре володіли українською мовою, могли вільно говорити та писати без помилок; 2) особи, котрі за допомогою словника добре перекладали з російської на українську й могли нею спілкуватися; 3-а) службовці, котрі були противниками українізації; 3-б) особи, що не знали мови, але бажали її вивчити. Перші з 3-ої групи підлягали звільненню, а інші мали за три місяці опанувати українську мову (до цього часу вони вважалися умовно звільненими) [93, с. 443].

Приблизно з середини 1925 р. починається реалізація самостійної програми українізації. Важливу роль у підтримці цього процесу союзним центром мала міжнародна складова. Влада прагнула відгородити українців

від впливу української націоналістичної еміграції. Власне «сталінським» аспектом українізації було кадрове просування. Починаючи з 1925 р., українізація державного апарату в Україні стала використовуватися для призначення на посади молодих, лояльних владі кадрів.

Вплив українського партійного діяча М. Скрипника зростав, особливо на тлі послабленого центрального контролю. Його соратники, такі як А. Шумський, П. Гринько та В. Затонський, поступово зміцнювали свої позиції після початку політики «коренізації» в 1923 р. Деякі з них, як Шумський та Гринько, походили з небільшовицьких партій, відстоювали ідею більшої автономії союзних республік у складі СРСР. На XII з'їзді ВКП(б) вони прямо заявляли про необхідність збереження основних ознак незалежності республік. Більшовики мали слабку соціальну базу, що змушувало їх побоюватися соціальних і національних конфліктів.

Українські соціал-демократи, ще з дореволюційних часів, активно підтримували українізацію. Х. Раковський був серед тих, хто рішуче підтримував «місцевий націоналізм» і виступав за децентралізацію та націоналізацію партійних структур. Завдяки українізації Й. Сталін здобув підтримку української парторганізації в боротьбі з внутрішніми політичними опонентами. Видатний троцькіст Х. Раковський зазнав невдачі в просуванні своєї програми в Харкові в листопаді 1927 р., а на чільні ролі вийшов його противник М. Скрипник. Він змінив А. Шумського як провідний діяч українізації. Був узятий курс на всебічну українізацію, що включала переведення освіти, діловодства та пропаганди на українську мову.

Серед заходів українізації також була антирелігійна пропаганда та активізація жіночого руху й бідноти. Реальною метою українізації було створення комуністичної, пролетарської української культури перед масовим перетворенням населення на пролетаріат і його інтеграцією в індустріальне суспільство. Починаючи з 1928 р., українізація стала набувати все більш активних форм. Співвідношення між «коренізацією» та «українізацією» полягало в тому, що обидві програми реалізовувалися в межах єдиної

радянської національної політики того часу. Їхньою теоретичною основою слугували рішення щодо національного питання, ухвалені на XII і XIII з'їздах партії. Проте, на практиці плани українізації часто залишалися на рівні заяв. Примітно, що в період найбільш активної фази українізації, з 1930 р. до 1932 р, почалися спроби її зворотного процесу – «деукраїнізації». Ідея забезпечення національних прав українців була поступово зведена нанівець і оголошена незначною. Головною метою українізації стала пропаганда, спрямована на підтримку виконання промислово-фінансових планів і процесу масової колективізації [103, с. 42].

Таким чином, на початковому етапі радянської українізації, в 1920–1925 рр., вона здійснювалася в рамках загальних зусиль зі зміцнення позицій національних меншин і їх залучення до будівництва соціалістичної держави. Однак, українці нерідко залишалися осторонь цього процесу. Останній етап українізації, хоча й був найбільш послідовним у своїй реалізації, але супроводжувався зворотним процесом «деукраїнізації». Цей процес перетворив українізацію на інструмент для полегшення пропаганди колективізації, що супроводжувалося критикою інтелігенції, котра підтримувала українську культуру, з боку партійно-радянських органів.

На межі 1920-х і 1930-х рр. у УРСР продовжувався курс коренізації. Однак, у зв'язку з загостренням міжнародної обстановки і страхом щодо виникнення «п'ятої колони» в СРСР, радянська влада почала репресії проти національної інтелігенції та представників небільшовицьких партій. У цей період розпочався масштабний наступ на історичну науку. Уже в 1930 р. вчені, які не дотримувалися марксистських поглядів, піддавалися арештам і засланням. Сталінський режим узяв курс на згортання українізації, що стало результатом встановлення повного контролю над усіма сферами життя в країні [81, с. 69].

З урахуванням українізації значної частини освітньої сфери, культурної діяльності, органів влади та пропаганди, цей процес фактично охоплював усе східнослов'янське населення певних регіонів. Однак реалізація українізації

іноді була недостатньо послідовною і в багатьох аспектах залишалася лише декларативною. Крім того, коренізація стала результатом загальних тенденцій, притаманних значній частині інтелігенції [81, с. 69]. Останній етап українізації відзначався як найбільш послідовними заходами з її втілення, так і «деукраїнізацією». Її оголошували службовим інструментом для полегшення пропаганди колективізації та критикували інтелігентів-українофілів із партійно-радянських позицій. Основними перешкодами для впровадження українізації були відсутність кваліфікованих викладачів із українознавства, часті кадрові зміни в державних установах, дефіцит підручників і навчальних матеріалів, негативне ставлення багатьох працівників, які намагалися уникнути навчання та складання іспитів із української мови, а також формальне ставлення до цього процесу партійних організацій, комсомолу та профспілок. Багато чиновників розглядали українізацію як тимчасовий хід для залучення селян. Незважаючи на всі ці проблеми, політика українізації мала значний вплив на розвиток української мови, культури та утвердження назви «Україна» [93, с. 443].

Проте повне припинення українізації відбулося пізніше, в 1930-х рр. Так, у 1933 р. після лютневого пленуму ЦК КП(б)У розпочалася «широка кампанія проти націоналістичних елементів, що проникли в партійні й державні органи, наукові та культурні установи внаслідок помилок українізації». У 1933 р. із Політбюро ЦК КП(б)У був усунутий М.О. Скрипник, якого оголосили «ворогом класу». У 1933–1934 рр. була проведена велика «чистка» шкіл УРСР від «антирадянських елементів». Наприкінці 1930-х рр. репресії торкнулися партійних керівників України П.П. Постишева та С.В. Косіора. Стало очевидно, що більшовицьке керівництво більше не бачило потреби в українізації та її прибічниках. З 1 вересня 1938 р. російська мова стала обов'язковим предметом у всіх неросійських школах України.

Таким чином, можна стверджувати, що політика радянської влади стосовно української інтелігенції Поділля в 1920-х рр., зокрема й політика

українізації, мала неоднозначні наслідки для українського суспільства. Її реалізація містила зовнішній конструктивний аспект, пов'язаний із прагненням забезпечити справжню рівноправність народів у новій радянській державі. Проте, у 1929 р. окружками КП(б)У та окрвиконкоми Поділля значно знизили увагу до процесу українізації. Наприкінці того ж року більшовицьке керівництво на чолі з Й. Сталіним розпочало політику примусової колективізації. Усі верстви населення Поділля, включаючи інтелігенцію, зазнали репресій. Радянській владі більше не був потрібен тісний союз із селянством, проти якого розгорнулася справжня війна. Репресивні заходи знову стали основним інструментом впливу на селян.

РОЗДІЛ 2. ОСВІТНЯ ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В 1920-Х РР.

2.1. Освітня діяльність

У 1917 р. відбулися радикальні зміни не лише в політичній та економічній сферах, але й в ідеології та культурі. Такі трансформації зачепили й Подільський регіон. Партиїно-державні органи, як у центрі, так і на місцях, зокрема на Поділлі, приділяли значну увагу системі освіти та виховання. Це було зумовлено тим, що значна частина населення країни була неписьменною. Необхідно було виховати освічену та ідеологічно підготовлену підтримку нової влади. Змінилися мета та зміст виховання, було повністю скасовано стару систему навчальних і виховних закладів, відкинуто попередні педагогічні теорії [14, с. 205].

Ідея створення «нової людини» належала партійним і громадським діячам ще до революції 1917 р. Попри розбіжності в упровадженні класової політики в народну освіту, всі погоджувалися з необхідністю запровадження комуністичної ідеології в свідомість молодого покоління [14, с. 205].

У перші десять років після Жовтневої революції 1917 р. більшовицьке керівництво зіткнулося з важким завданням не лише подолати кризу в економіці, але й вирішити проблеми в середній та вищій освіті. Потрібно було в короткі терміни не лише відновити те, що було зруйновано Першою світовою та Громадянською війнами, а й підготувати нових висококваліфікованих спеціалістів для відновлення народного господарства. У зв'язку з цим, влада активізувала широкомасштабну діяльність із залучення селян і робітників до навчальних закладів. Пролетаріат вважався основною надією: він повинен був оволодіти знаннями та культурою, створити свою власну інтелігенцію – це було однією з головних цілей культурної революції. Проте, надії покладали не лише на пролетаріат, але й на «стару», дореволюційну інтелігенцію. Громадська робота не обмежувалася лише

пропагандою серед робітників і селян. Партія усвідомлювала, що без залучення дореволюційних спеціалістів неможливо досягти поставлених цілей. Тому було поставлене завдання реформувати систему середньої освіти та фактично створити з нуля інститути вищої освіти.

Державна політика завжди вносила корективи в розвиток освіти, котра змінювалася відповідно до тієї чи іншої концепції, ідеї чи представників влади. Радянська система освіти 1920-х рр., зокрема на Поділлі, стала проєктом побудови абсолютно нової освітньої системи, що відповідала потребам нового радянського суспільства. Водночас, ідеї освіти царської Росії були або забуті, або суттєво змінені [22, с. 69].

Основна ідея формування нової радянської людини насамперед впливала на педагогічні концепції країни. «Головне завдання вчителя – виховання нової особистості – громадянина соціалістичного суспільства. Якби мене запитали, що зараз найважливіше для вчителя, я б відповів: вирощувати нову людину. У нас формується нова особистість соціалістичного суспільства» [48, с. 157].

Наказом Наркомату від 26 лютого 1918 р. у всіх радянських навчальних закладах припинили викладати Закон Божий як на уроках, так і в позакласний час. У контексті організації роботи закладів народної освіти ключовим питанням було ставлення педагогічних кадрів до радянської влади. Уже в лютому-березні 1918 р. відбулися з'їзди вчителів у містах і повітах. Під час цих з'їздів стало зрозуміло, що надії на беззастережну підтримку нової влади з боку педагогічної інтелігенції не виправдалися. Значна частина вчителів не прийняла радянську владу, а велика частина професорів і викладачів закладів вищої освіти також перебували в опозиції до неї. У зв'язку з цим одним із ключових завдань у галузі культури стало залучення вчителів і науково-педагогічних працівників на бік радянського ладу, а також підготовка нових кадрів із числа робітничо-селянської молоді, відданих радянському режиму [28, с. 117].

Одним із основних напрямків розвитку освіти в Україні, зокрема на Поділлі, стала ліквідація неграмотності серед дорослого населення, котра була вкрай поширеною. 26 грудня 1919 р. був підписаний Декрет РНК «Про ліквідацію неграмотності серед населення СРСР». Це відкривало можливість для громадян здобути освіту в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах. У цей період у освіті стало популярним відкидати всі традиційні підходи, котрі існували в дореволюційній школі. Завдяки зусиллям новаторів, наприклад, було засуджено класно-урочну систему навчання. Замість неї на початку 1920-х рр. впровадили нові методи навчання: комплексні програми, лабораторно-бригадний метод, метод проєктів [61, с. 9].

Партійні та радянські органи, зокрема на Поділлі, приділяли значну увагу культурно-освітній роботі серед населення. Однак у перші роки, в умовах відсутності радіопередач, клубних і бібліотечних установ, особливу роль відігравала усна агітація. Агітатори часто виконували також функції розповсюджувачів друкованої продукції, доносячи до людей газети, журнали, брошури та книги. Інструктори проводили навчально-методичні заняття для партійних і радянських активістів, завідувачів клубами та бібліотеками, а місцевим культурним працівникам надавали комплекти нової друкованої продукції. Значна увага приділялася розвитку бібліотек у сільських районах. Важливу роль у масово-політичній роботі керівники партійних і радянських органів відводили кінематографу [68, с. 236].

Протягом кількох років після приходу до влади ВКП(б) розпочала широкомасштабне будівництво інститутів, університетів і центрів підвищення кваліфікації. Через активне розширення мережі закладів вищої освіти та зростання кількості промислових центрів гостро відчувалася нестача кваліфікованих фахівців, особливо вчителів і інженерів. У відповідь на це радянське керівництво розробило програму підготовки науково-технічних кадрів, орієнтовану на три ключові завдання: 1) інтеграція старої інтелігенції, зокрема науково-технічної, в нові реалії; 2) виховання нових

фахівців, не менш компетентних за старих; 3) формування в системі середньої освіти ідеології «нової людини» [68, с. 236].

Незважаючи на заяви багатьох партійних лідерів про важливість залучення старих фахівців, багато представників науково-технічної інтелігенції залишалися далекими від ідеалів «соціалістичної реконструкції», що проводилася в інтересах пролетаріату – нового панівного класу. Походження, освіта та політичні переконання більшості старої інтелігенції відрізнялися від партійних функціонерів, які прийшли до влади після революційних потрясінь. Це призвело до того, що стосунки між ними будувалися більше на недовірі та підозрах, ніж на співпраці. Попри це, становище дореволюційних спеціалістів у 1920-х рр. залишалось стабільним – влада надавала їм ресурси для ефективної роботи. Загалом, 1920-ті рр. стали періодом експериментів і нововведень у освіті на Поділлі. У школах постійно велися дискусії щодо змісту, форм і методів навчання, а також способів поєднання освітнього процесу з продуктивною працею.

На початку 1920-х рр. у школах України діяли навчальні програми Наркомосу РСФРР, перекладені на українську мову. Ці програми будувалися за схемою «природа-праця-суспільство» та мали переваги перед програмами попередніх років, базуючись на предметній системі. Можна сказати, що 1920-ті рр. були періодом відносного компромісу між радянською владою та фахівцями. Формула цього компромісу полягала в тому, що знання та компетентність фахівців обмінювалися на їхню лояльність до влади, забезпечення належних умов для роботи та недоторканність. Багато з цих фахівців усвідомлювали, що така домовленість була тимчасовою та триватиме лише до того моменту, поки їх не замінять так звані «червоні фахівці» [73, с. 155].

Процес підготовки «нових» технічних і наукових кадрів здійснювався в двох напрямках: а) створення робітничих факультетів із метою «пролетаризації» університетів і інших закладів вищої освіти; б) активна участь самих робітників у навчанні, відоме як явище «студенти-висуванці».

Незважаючи на те, що ці два підходи існували одночасно, вони мали різні методи та стратегії інтеграції пролетаріату в середовище інтелігенції. У Кодексі законів про народну освіту в УСРР (1922 р.) наголошувалося, що «викладання в усіх навчальних закладах республіки базується на рішучій відмові від старих методів словесного навчання та ідеалістичної схоластики й на систематичному впровадженні нових підходів, заснованих на досвіді та практиці» [91, с. 15].

Для організації навчально-методичної роботи в школах, зокрема на Поділлі, важливу роль відігравали шкільні програми. «Створити програму по роках» – так В.І. Ленін визначив як одне з першочергових завдань у сфері народної освіти в жовтні 1920 р. і вимагав створити в школах умови, щоб учені отримували широку загальну освіту (володіли мінімумом знань із певних наук, точно вказати яких) [91, с. 15].

У радянській педагогічній практиці були сформовані приблизні критерії та якості, яким повинна відповідати людина в комуністичному суспільстві. Насамперед, ця «нова» людина повинна бути сміливою, адже відвага потрібна державі для боротьби з ворогами та майбутніх битв за всесвітню соціалістичну революцію. Вона повинна мати сильну волю, але ця воля мала б бути спрямована на служіння державі та партії, а також бути стійкою в виконанні їхніх директив. Важливо мати почуття товариства, але тільки по відношенню до тих, хто беззаперечно підтримує справу радянської держави та комуністичної партії. Не важко здогадатися, що така система виховання не лише не отримала підтримки в наукових колах, а й викликала відкриту критику, оскільки повністю знищувала попередню концепцію виховання інтелігентної людини, котра мала формуватися поступово, протягом тривалого часу, з дотриманням принципу наступності. Багато викладачів вишів висловлювали здивування, як можна залучати до наукової роботи людей, котрі ще вчора працювали на заводах, а часто ледве вміли читати.

Підготовка нових спеціалістів відбувалася в умовах гострої класової боротьби. Частина «старої» інтелігенції, котра не прийняла прагнення влади ввести в наукову сферу людей із робітничо-селянського середовища, займала активну негативну позицію, що проявлялася в неприйнятті інституту студентів-висуванців і дискредитації комуністів, комсомольців, із метою довести їхню «неповноцінність» і «нездатність» до наукової діяльності. Таке ставлення «старої» інтелігенції до «нової» можна пояснити тим, що в зв'язку з політикою пролетаризації студентства стара вища школа все більше усвідомлювала зменшення свого впливу на формування нового покоління.

Попри численні спроби старої інтелігенції відстояти перед радянською владою своє право на підготовку достойних наступників, це не сталося. Соціальний та партійний склад вишів продовжував змінюватися. На початку 1930-х рр. кількість студентів робітничого походження зросла майже в 10 разів. Якщо в 1927 р. у вишах було 892 аспіранти, то до початку 1933 р. їхня кількість значно збільшилася, причому частка робітників також зросла з 5,7% у 1927 р. до 37,6% у 1933 р. (дані стосуються усього СРСР) [86, с. 370].

З наведеного можна зробити висновок, що криза між владою та «старою» інтелігенцією виникла через ідеологічну невідповідність. Хоча влада активно співпрацювала з інтелігенцією в відновленні економіки, остання продовжувала їй не довіряти. З іншого боку, науково-технічна інтелігенція здебільшого не виявляла зацікавленості в політичному житті, зосереджуючись на застосуванні своїх знань на благо країни.

Недовіра влади до інтелігенції пояснювалася класовим підходом, адже більшовики орієнтувалися на пролетаріат як основний клас. Інтелігенція до нього не належала, що створювало напругу. Проте влада в 1920-х рр. змушена була піти на певний компроміс зі «старою» інтелігенцією. ВКП(б) розробила план створення нової, «своєї» інтелігенції, котра б відповідала марксистсько-ленінській ідеології та замінила «буржуазних» спеціалістів. Для цього влада активно працювала з молоддю, яка мала стати заміною. До початку 1930-х рр. у закладах вищої освіти вже було підготовлено достатньо

«червоних фахівців», тоді як «стара» інтелігенція піддавалася все більшій критиці як з боку влади, так і з боку пролетаріату. Це призвело до значного зменшення впливу старих спеціалістів у вищій школі, а до кінця 1930-х рр. вони майже зникли [79, с. 322].

Учителі Поділля відзначали, що шкільні реформи часто полягали в пристосуванні старих методів до нових вимог, адже більшість шкіл залишалися такими ж, як і раніше, з традиційними підходами до навчання. Водночас на педагогічних нарадах наголошувалося, що професійні навички мають формуватися в спеціалізованих закладах, а завдання загальноосвітніх шкіл полягало в підготовці учнів до свідомого вибору професії. У такому ж дусі намагалися сформулювати завдання нової школи й керівники місцевих органів управління освітою. Наприклад, Шепетівська інспекція народної освіти в своїх бюлетенях визначила дві групи навичок, які школа повинна розвивати в своїх вихованців: трудові навички (зокрема, ручна праця, розуміння креслень, ознайомлення з основами електротехніки та виробничих процесів) та громадські (культура спілкування, знання про місцеві установи та їх функції, організаторські здібності, здатність аналізувати результати своєї праці) [68, с. 140].

З 1924 р. в школах УСРР впровадили так званий лабораторно-бригадний метод навчання. Суть цього методу полягала в тому, що замість традиційних уроків, на яких учителі викладали основи наук, учні отримували самостійні завдання для вивчення. Здобувачі об'єднувалися в невеликі групи (ланки) по 3–5 осіб і виконували завдання самостійно в лабораторіях або кабінетах, а роль учителя зводилася до надання консультацій [68, с. 142].

Важливо зазначити, що репресії проти освітян, які з точки зору партійної номенклатури не відповідали ідеологічним вимогам, також негативно вплинули на організацію навчально-виховного процесу в школах Поділля. Учителів звинувачували в «націоналістичній пропаганді», недостатній підготовці до роботи в новій школі чи ворожих діях проти влади.

Ці події знайшли відображення в багатьох історичних дослідженнях цього періоду [9, с. 57].

Отже, 1920-ті рр. стали періодом «культурної революції» в країні. Радянська влада проголосила нові цілі соціокультурного розвитку, серед яких – світова революція, побудова комуністичного суспільства, загальна рівність і братерство. Водночас традиційні цінності, такі як релігія, мистецтво, право та побут, активно заперечувалися й руйнувалися. Таким чином, було закладено основу нової радянської культури. Незважаючи на те, що в цей період у мистецтві існував відносний творчий плюралізм і працювали різні літературні й мистецькі угруповання, влада вже тоді прагнула повного розриву з минулим, пригнічення особистості та звеличення мас. На основі марксистсько-ленінської ідеології радянська культура прийняла свої основні принципи: комуністичну ідейність, партійність, колективізм, інтернаціоналізм і патріотизм. Влада зосередила зусилля на ліквідації неписьменності та будівництві нової культури, котра мала чіткі державні цілі й була орієнтована на маси. У сфері освіти в Поділлі в 1920-х рр. активно шукали нові форми та методи навчання, намагаючись вдосконалити систему освіти, котру вважали альтернативою дореволюційній школі. Чимало вчителів сприймали ці нововведення негативно. Крім того, 1920-ті рр. стали трагічним періодом для історії та культури, коли країна втратила багато культурних надбань попередніх поколінь, було порушено духовні й моральні зв'язки та традиції, накопичені століттями.

2.2. Участь інтелігенції в літературному процесі

Варто зауважити, що революційність і політичні погляди письменників часто призводять до пошуку глибших психологічних причин подій. Так сталося й з творчістю українських письменників-інтелігентів досліджуваного періоду, зокрема й письменників Поділля. Літературна діяльність у контексті розвитку культури виступає як форма, що відображає новий соціально

значущий зміст. Основні тенденції формування українського літературного простору були визначені соціокультурними факторами, що впливали з загальних процесів культурного будівництва в радянській державі. Виникнення соціалістичної держави внесло зміни в усі аспекти суспільного життя, задаючи нові культурні завдання та інтегруючи новації в існуючу культурну систему для формування нової, соціалістичної, культури. Ідеологічна основа стала ключовим елементом культурного будівництва від самого початку становлення радянської влади [30, с. 118].

Перші десять років після революції в українській літературі, зокрема й на Поділлі, стали справжнім переломним моментом («точкою біфуркації»), що супроводжувався потужним сплеском творчої активності. До літературного процесу долучилися десятки молодих авторів, які шукали власну творчу індивідуальність, стиль і напрямок. Ідеологічна різноманітність прози поєднувалася з багатством жанрів і стилів.

Соціально-політичне становище України ускладнювалося через поділ єдиного етносу між Російською та Австро-Угорською імперіями. У 1917 р. головним питанням стала проблема національного самовизначення та об'єднання Центральної й Західної України в єдину державу. Події 1917–1920-х рр., коли влада в Україні неодноразово змінювалася, а Київ переходив з одних рук у інші, завершилися провалом спроби створити незалежну Українську Народну Республіку. Це призвело до еміграції національної армії, інтелігенції та промислової еліти [30, с. 118].

Кривава громадянська війна та встановлення більшовицької влади остаточно розмежували українців як у територіально-адміністративному, так і в політичному аспектах. Літературний процес в Україні відобразив усю драматичність і напругу політичних подій, що вирували на руїнах колишньої імперії. Проголошення Української Народної Республіки в 1917 р. дало сильний поштовх літературі, залучивши нове покоління письменників. Серед них були такі різні, а інколи й протилежні за естетикою митці, як символіст і романтик П. Тичина, «неокласик» М. Зеров, футурист М. Семенко,

авангардист Г. Шкурупій, експериментатор М. Йогансен, романтики М. Хвильовий, Ю. Яновський, О. Довженко, імпресіоніст Г. Косинка, експресіоністи І. Дніпровський і Т. Осьмачка, неореалісти В. Підмогильний та С. Пилипенко [64, с. 41].

Ю. Лавриненко, збираючи інформацію в діаспорі про долю письменників 1920-х рр., навів такі дані: у 1930 р. в Україні активно працювали 259 письменників, але після 1938 р. залишилося лише 36. Ці цифри показують масштаб втрат національної культури, адже до них треба додати університетських професорів, істориків, інженерів і лікарів, які також зникли, формуючи культурний контекст нації [64, с. 41].

Під час громадянської війни та після її завершення в Україні популярним було гасло «За радянську владу, але без комуністів», а багато письменників належали до партій есерів, меншовиків, «боротьбистів», воювали в армії УНР або петлюрівському війську, неодноразово змінюючи політичні сили. Це спричинило переслідування та репресії, що закінчилися арештами, хоча це сталося дещо пізніше.

Після Лютневої революції 1917 р. до літератури прийшла нова генерація авторів. Це переважно була молодь, яка прагнула створити «нове життя» та «нове мистецтво». Одним із позитивних аспектів радянського періоду стало досягнення загальної грамотності та значне підвищення рівня освіченості населення. 1920-ті рр. відзначалися активним розвитком української літератури та мистецтва. У цей період формувалися основні літературні напрями, пов'язані з історико-революційною, етнографічно-побутовою та сучасною тематикою. Твори, котрі черпали натхнення з народних легенд, були насичені піснею та музикою, мали драматизм і етнографічні елементи, з великим успіхом ставилися на сценах професійних і аматорських театрів, здобуваючи популярність серед глядачів [90, с. 10].

Водночас з'явилися нові жанрово-стильові особливості драми, котрі були обумовлені політичними та ідеологічними вимогами. Сьогодні ми заслужено віддаємо належне таким видатним майстрам художнього слова, як

М. Хвильовий, Г. Косинка, Ю. Яновський, О. Вишня, В. Підмогильний, Б. Антоненко-Давидович і іншим. Їхні твори вирізняються яскравою художньою оригінальністю, силою таланту, образністю та виразністю стилю, що зробило їх центральними фігурами української літератури ХХ ст. Варто також пам'ятати про письменників «другого ряду», чії твори є не менш важливими для розуміння розвитку літературного процесу. Одним із найбільш досвідчених «бійців революції» був В. Еллан-Блакитний (1894–1925) – поет, журналіст, публіцист, редактор і організатор кількох періодичних видань, таких як журнал «Всесвіт», газета «Вісті ВУЦВК» із додатком «Література. Наука. Мистецтво», сатиричний журнал «Червоний перець», а також голова спілки пролетарських письменників «Гарт» [97, с. 63] (*див. ДОДАТОК В*).

Він був одним із небагатьох представників свого покоління, хто уникнув репресій й, напевно, його рання смерть від серцевої хвороби на 32-му році життя захистила його від подальших переслідувань. Через його активну участь у діяльності УНР, членство в партіях есерів і «боротьбистів», які виступали за державну незалежність України, в 1933 р. пам'ятник письменнику був «випадково» зруйнований, а після смерті його викреслили з усіх довідників, назвали «бандитом» і «націоналістом», а його твори заборонили. Лише частково реабілітований В. Еллан-Блакитний був лише в 1957 р.

За своє життя він встиг опублікувати лише одну збірку віршів – «Удари молота і серця» (1920 р.). У 1925 р. вийшла збірка малої прози «Наші дні», котра містить чотири етюди («Наші дні», «Червоний напис», «Море», «Спека») й цикл «Человеческое», що складається з п'яти творів. У етюді «Наші дні», що дав назву збірці, майстерно поєднуються просторово-часові плани. Твір включає елементи різних жанрів і наративних структур: реалістичне оповідання переплітається з ліричними відступами, документами (газетна замітка про арешт нацистів у Німеччині, заява Клюкіна про направлення на боротьбу туди ж, а також витяг із протоколу засідання

орґбюро ЦК КП(б)У щодо залишення Клюкіна на посаді голови райвиконкому міста Н.). Офіційний стиль документів доповнюється публіцистичними елементами та гармонійно вписується в художній текст. Етюд «Наші дні», написаний в 1923 р., відображає розчарування «романтика революції» В. Еллана-Блакитного в рутинності повсякденного життя. Подібні почуття втрати надій та спустошеності відчували також М. Хвильовий, В. Підмогильний та М. Куліш у 1924–1925 рр., про що свідчать їхні листи та щоденники [105, с. 105].

Літературне життя українською мовою активно розвивалося й на Поділлі, з центрами в Кам'янці-Подільському та Вінниці. У 1922 р. письменники з Поділля об'єдналися в «Асоціацію молодих пролетарських письменників Поділля» та налагодили зв'язок із найбільшою літературною організацією в Харкові. Їхні твори публікувалися в журналах і газетах. З Поділля походять такі відомі літератори та критики, як О. Кундзіч, М. Трублаїні, К. Андрійчук, М. Годованець, Ю. Назаренко, Є. Кирилюк. Крім того, на Поділлі діяли селянські літературні угруповання, такі як «Плуг» і «Молодняк».

Зробімо короткий огляд історії заснування та діяльності літературного об'єднання селян-письменників «Плуг». Ця організація, заснована в 1922 р., а в 1931 р. була перейменована на Союз пролетарсько-колгоспних письменників. Союз проіснував до 1932 р., коли його ліквідували згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 23 квітня (*див. ДОДАТОК Г*). Організатори «Плугу» (С. Пилипенко, І. Шевченко, А. Крашаниця, І. Сенченко, Г. Коляда) в своїй декларації проголосили, що головним завданням організації є «боротьба з власницькою міщанською ідеологією серед селянства та виховання як своїх членів, так і широких селянських мас у дусі пролетарської революції, залучення їх до активної творчості в цьому напрямку».

На практиці діяльність «Плугу» під керівництвом С. Пилипенка часто відходила від цієї декларації. Пилипенко, користуючись радянською реакцією, зумів зробити «Плуг» прикриттям для відродження та

популяризації української національної культури серед літераторів і діячів мистецтва. Він залучив до організації багатьох людей, котрі пропагували ідеї української незалежності. Компартія неодноразово попереджала про небезпеку «масовізму» в «Плузі», однак Пилипенко довго вмів спрямовувати роботу організації так, щоб вона залишалася підконтрольною центральному керівництву «Плугу», тоді як місцеві й центральні партійні органи він сприймав лише як директивні інстанції [30, с. 135].

У творчості членів «Плугу» часто зустрічалися відкриті чи замасковані протести проти впливу міста на село, ліквідації куркульства, хлібозаготівель і соціалістичної перебудови сільського господарства. Їхні виступи на захист куркулів формували основу «контрреволюційної» діяльності. С. Пилипенко протиставляв «Плуг» пролетарській літературі, ведучи боротьбу проти основних організацій пролетарської літератури – ВУСПП і «Молодняка». У своїх статтях він підтримував тезу про «паралельність селянства як класу», відкидаючи лідируючу роль пролетаріату в революції. Хоча Пилипенко полемізував із Хвильовим із організаційних питань, він погоджувався з його націоналістичною програмою, котра передбачала відокремлення української культури від російської соціалістичної культури [30, с. 135].

Після розпуску «Плугу» частина його членів приєдналася до інших радянських письменників у рамках Оргкомітету Спілки радянських письменників УРСР. Цей орган сприяв розвитку тематики колгоспів у творчості радянських письменників, внаслідок чого з'явилися твори, що підкреслюють керівну роль пролетаріату в соціалістичній перебудові сільського господарства, ліквідації «куркульства» й масовій колективізації. Також були створені твори про «зростання» особистості в умовах колгоспів і радгоспів.

На Поділлі осередки «Плугу» були створені в усіх окружних центрах і відрізнялися масовістю. Твори цих осередків публікувалися в місцевій пресі, проте часто мали більше публіцистичний та агітаційний характер, ніж художню цінність. Найбільш активною була діяльність Кам'янецького

осередку «Плугу», до складу якого входили такі відомі письменники, як С. Божко, Д. Копиця, Т. Огневик і М. Шклярук, загалом понад 100 членів [30, с. 136].

У 1926 р., після від'їзду багатьох членів «Плугу» з Поділля до великих міст УСРР, літературне життя регіону тимчасово занепало. Восени цього ж року було вирішено створити філії літературного об'єднання «Молодняк» у містах Поділля для координації роботи молодих письменників. Іншою групою літераторів, вихідців із інтелігенції, були так звані «молоді» письменники та поети, кар'єра яких почалася за кордоном. Це покоління емігрантів нерідко називають «непоміченим» [46, с. 236].

Після 1929 р., зі зміною політичного клімату в Радянській Росії, поняття «молодий письменник» стало асоціюватися з робітничим класом, а «молода література» – з пролетарською літературою післяреволюційного соціалістичного суспільства. Наприкінці 1920-х рр. нова влада почала масово стандартизувати літературну освіту та колективну творчість. У кожному колгоспі, на заводах і фабриках виникали стінгазети, літературні сторінки та гуртки. Основний акцент у боротьбі нового побуту зі старим ставився на «молодих» і «початківців». Важливим явищем стало створення ЛЕФа та інших літературних організацій, що об'єднували молодих письменників. У Україні, наприклад, у 1926 р. була заснована Всеукраїнська організація комсомольських пролетарських письменників, яка об'єднувала молодь. Молодих письменників потрібно було не тільки навчати ідеологічно правильного соціалістичного бачення реальності, а й основ письменницького ремесла та грамотності [75, с. 270].

Літературні об'єднання на Поділлі в цей період були позначені невизначеністю та постійними змінами, спричиненими творчими пошуками письменників. Важливою особливістю цього процесу було поєднання нових напрямів у українській літературі з традиційними національними формами.

Таким чином, досягнення українських літераторів 1920-х рр., зокрема на Поділлі, виділяються особливим відображенням людських долі і поглядів

митців на суспільство. Вони акцентували увагу на психологізмі та внутрішньому конфлікті людини з тогочасним суспільством, що слугувало основою для їхніх вчинків і дій. У рамках психологічної тематики драматурги активно порушували питання соціальної орієнтації та побудови світу.

2.3. Інтелігенція в мистецькому житті

У перші роки після революції драматургія зазнала суттєвих змін. Це було пов'язано з тим, що театральні постановки стали демократичнішими та зрозумілими для широких верств населення. Особливо це стосується перших п'єс, які мали відкритий агітаційно-масовий характер. Глядачі часто самі брали участь у масових інсценуваннях, а сцени нерідко розгорталися на міських чи сільських майданчиках. Крім того, з'явилося багато нових п'єс. Згідно з підрахунками фахівців, протягом трьох перших років після революції згадувалося близько 800 драматичних творів у пресі.

У перші місяці після революції автори активно шукали нові форми театального мистецтва, намагаючись у масових сценах передати масштаб класових битв. Під час визвольної боротьби українців театр відіграв важливу роль у процесі національно-культурного будівництва. Театральна творчість, як відомо, формує в школярів важливі ціннісні орієнтири та впливає на їхнє емоційне сприйняття світу. У цей період залучення дітей до театального мистецтва стало одним із напрямків ідеологічної та культурно-просвітницької роботи. Для цього проводилися спеціальні пересувні вистави для дітей, а загальні театри також почали відкривати двері для дитячих спектаклів. Становлення дитячих театрів у СРСР пов'язане з діяльністю А. Луначарського, першого народного комісара освіти, котрий очолював Державний театр для дітей в Москві. Він зазначав, що зміна політичної влади створила нові виклики в сфері культури [65, с. 212].

У період становлення СРСР дитячі театри відкривалися по всій країні. Зокрема, в Харкові в 1920 р. з'явився Перший державний театр для дітей в Україні, а в Києві та Одесі дитячі театри були засновані в 1924 і 1926 рр. відповідно. Аналіз репертуарів показав, що спектаклі загального репертуару рідко відповідали віковим потребам і інтересам дітей. Було підкреслено, що репертуар театру – це питання загальнодержавного значення, а не приватна справа кожного окремого закладу культури. У цей час рекомендували показувати не художні, а агітаційні та революційні п'єси. Театри виникали не лише в великих містах, а й в сільській місцевості, включаючи волості. Такі театри називали пересувними, а для їх роботи були необхідні певні умови, зокрема села повинні були знаходитися недалеко одне від одного й у кожному мало бути приміщення (школа, хата-читальня тощо), здатне вмістити глядачів [65, с. 212].

У 1919 р. було прийнято Положення про організацію дитячого художнього театру, а в березні 1920 р. з'явилася декларація першого в Радянській Росії державного театру для дітей в Москві. У ній вказувалося, що дитячий театр має бути синтетичним, заснованим на імпровізації, потребувати власних акторів і приміщення, а критика повинна виходити від самих дітей [17, с. 25].

Отже, перші місяці після революції відзначалися пошуком нових форм театрального мистецтва. У ранні роки радянської влади відбулися значні організаційні зміни в театральному житті. Згідно з декретом Ради Народних Комісарів від 22 листопада 1917 рр., театри передавалися під контроль відділу мистецтв при Державній комісії з освіти (Народний комісаріат освіти). Надалі відбувалося об'єднання театральних студій і труп. Основний конфлікт у п'єсах полягав у непримиренній боротьбі між двома ворожими таборами. Герої драм того часу – це реальні люди, що діють у типовій обстановці періоду громадянської війни. За жанром це були героїчні драми, котрі порушували важливі питання взаємодії народу та його історії.

Поділля також активно брало участь у розвитку театрального життя країни. Театр відігравав провідну роль у культурно-мистецькому житті регіону. У Вінниці діяли дві театральні трупи: «Новий Львівський театр» під керівництвом А. Бучми та київський «Молодий театр», очолюваний Г. Юрою (див. *ДОДАТОК Д*). 28 січня 1920 р. ці колективи об'єдналися, створивши Новий драматичний театр імені І. Франка (нині – Київський український академічний драматичний театр імені І. Франка). Основу театру склали видатні діячі української сцени: А. Бучма, Г. Юра, М. Крушельницький, О. Ватуля, а керівником став Г. Юра [44, с. 45].

З перших кроків театр обрав шлях реалістичного мистецтва, продовжуючи традиції українського народного театру, започатковані М. Кропивницьким, П. Саксаганським, М. Заньковецькою. Театр виник у важких умовах – не було п'єс, майна, фінансів і житла, а актори виконували додаткові роботи: О. Ватуля був уповноваженим у справах театру, М. Пилипенко – касиром, Г. Юра – завгоспом [44, с. 45].

Першою виставою нового колективу стала драма І. Франка «Украдене щастя». До початкового репертуару також увійшли п'єси «Похорон» І. Франка та «Іван Гус» Т. Шевченка, котрі інсценізував Г. Юра. Театр швидко завоював популярність серед трудящих, а його виступи з успіхом проходили в містах і селах Поділля та інших регіонах України. 28 січня 1923 р. театр відзначив триріччя своєї діяльності в Вінниці, а навесні вирушив на гастролі до Донбасу. За три роки в Вінниці колектив дав понад 600 вистав, а їхні виступи перед шахтарями Донбасу пройшли з великим успіхом. Після гастролей театр отримав запрошення на постійну роботу в столицю України – Харків.

У 1920 р. у Вінниці також діяв інший театр під назвою «Перший трудовий кооператив українських акторів», де виступала майбутня зірка української сцени М. Литвиненко-Вольгемут. Ця трупа пізніше приєдналася до оперного театру, котрий ставив такі опери, як «Катерина», «Борис Годунов», «Аїда» та «Мазепа» [51, с. 98].

Наступного року в Вінниці відкрили український і російський місцеві театри, чії артисти виступали перед мешканцями міст і сіл губернії. Кошти, зібрані з вистав, часто передавалися до фонду допомоги голодуючим у Самарській та інших губерніях Росії. Вінницький український театр ставив драматичні твори Т. Шевченка, І. Карпенка-Карого та інших класиків. У 1922 р. на його сцені з великим успіхом пройшла опера М. Аркаса «Катерина». Вінниця не залишилася осторонь від вибуху «червоного ренесансу» 1920-х рр. У 1925 р. в місті відкрився напівпрофесійний театр «Червоний галстук», заснований майбутнім відомим радянським кінорежисером І. Савченком [69, с. 240]. Це був гастрольний молодіжний театр, де Савченко працював як режисер, актор, художник і декоратор. Також у місті діяв єврейський театр, який в жовтні 1925 рр. відзначив 50-річчя з моменту заснування А. Гольдфаденом [65, с. 240].

У 1929–1932 рр. у Вінниці базувався пересувний театр опери та балету УСРР, відомий як «Правобережна українська опера». До його складу входили відомі оперні співаки, такі як Ахматова, Іскра-Озерська, Загуменний, Мамін-Нікольський, Манько та Єтроганов. Сезон у Вінниці відкрився постановкою «Аїди», також відбулися прем'єри вистав «Тарас Бульба» та «Майська Ніч». Цей театр обслуговував всю Правобережну Україну й не випадково саме Вінниця стала його резиденцією [65, с. 240].

Крім цього, в регіоні діяло кілька аматорських театрів, у яких робітники та службовці присвячували свій вільний час мистецтву. Такі театральні колективи функціонували при клубах і сільських будинках культури. Наприклад, у селі Стрижавка Вінницької округи 21 жовтня 1922 р. за ініціативи молоді було створено драматичний гурток. Учасники самі придбали декорації та театральний інвентар. У цілому на Поділлі в 1922 р. існувало 246 театральних гуртків, а на початок 1925 р. їхня кількість зросла до 269 з 17 070 учасниками, а також працювало 71 театральна група [4].

Вінницький обласний театр опери та балету став ще одним важливим осередком театального життя. Його історія розпочалася в 1928 р. зі

створення третьої пересувної опери, котра згодом увійшла до складу Вінницького театрального тресту та з 1932 р. залишилася в Вінниці для постійної роботи.

Таким чином, у 1920-х рр. Поділля мало розмаїтий театральний простір, який формувався здебільшого в Вінниці та представляв різноманітні форми театрального мистецтва.

У цей же період активно розвивалося музичне мистецтво. У квітні 1922 р. у Вінниці розпочала діяльність капела імені М. Леонтовича, котра налічувала 40 учасників. За три роки вона провела 85 концертів, які з великим успіхом пройшли в багатьох містах і селах губернії [4].

Газета «Червоний край» в 1924 р. писала про діяльність капели: «Після тривалої підготовки капела імені М. Леонтовича дає великий концерт під назвою «Вечір оригінальної художньої пісні». Концерт відбудеться 17 листопада в театрі імені Леніна» [4]. Товариство мало філії майже в усіх обласних центрах України: Чернігові, Полтаві, Одесі. У Кам'янці-Подільському в 1924 р. при міській організації імені Леонтовича відомий місцевий композитор Т. Ганицький, котрий заснував перший міський симфонічний оркестр, організував музично-драматичну студію, де діти отримували професійні музичні знання.

У 1924 р. у Вінниці та Кам'янець-Подільському були засновані філії музичного товариства імені Леонтовича. Члени товариства популяризували українську музику та народні пісні. Однак у лютому 1926 р., після різкої критики діяльності товариства на урядовому рівні, його ліквідували та заснували Всеукраїнське товариство революційних музикантів. Після цього репертуар музичних колективів регіону переважно складався з революційних пісень [4].

Одним із найвідоміших музикантів Поділля є Р. Скалецький – композитор, диригент, педагог і фольклорист, родом із с. Михайлівка (Бершадський район, 1899–1984) (див. ДОДАТОК Е). Його творчість вийшла далеко за межі Поділля, а серед його робіт відомі збірки «Пісні для дітей»,

«На Поділлі весілля», «Хорові пісні». Хоча його спадщина ще не досліджена повністю, на його честь створено музей в рідному селі та одну з вулиць Вінниці названо його ім'ям [11, с. 9].

Важливу роль у розвитку української музики відіграє Г. Давидовський, котрий працював у Вінниці з 1919 по 1923 р., створивши там низку оригінальних хорових творів. Здійснимо короткий екскурс у біографію митця.

Г. Давидовський – хоровий диригент, співак, композитор і педагог, заслужений артист УРСР (1951 р.) (*див. ДОДАТОК Є*). Народився в сім'ї парафіяльного священика та здобув початкову музичну освіту вдома під керівництвом старшого брата Івана, скрипаля й диригента. З юності був захоплений хоровим мистецтвом. Після закінчення Чернігівської духовної семінарії (1887 р.) він організував один із найстаріших українських самодіяльних хорових колективів у с. Мельня (нині Сумська область).

У 1891–1892 рр. Г. Давидовський вступив до консерваторії, де спочатку навчався грі на віолончелі в класі І. Зейферта, але згодом перевівся на диригентське відділення. Теоретичні дисципліни вивчав під керівництвом М. Римського-Корсакова (гармонія, 1895–1896) та А. Лядова. Під час навчання став керівником хору робітників і службовців Олександрівського чавуноливарного заводу в Санкт-Петербурзі, з яким успішно виступав на концертах із 1892 по 1896 р. Одним із важливих моментів стало його керівництво хором на урочистому відкритті нової будівлі консерваторії в 1896 р., після чого його запросили організувати хор зі студентів консерваторії. У 1896 р. Давидовський написав одну з найвідоміших своїх робіт – сюїту «Бандура» на основі українських народних пісень, які він збирав на Чернігівщині. Після закінчення консерваторії як диригент хору в 1897 р. він вирішив зосередитися на роботі з вокалістами, тому повернувся до навчання, щоб вивчати сольний спів. Закінчив вокальне відділення в 1902 р. під керівництвом Є. Іванова-Смоленського.

У консерваторії Давидовський викладав церковний спів і керував хором учнів (1896–1900 рр.), а також вів хоровий клас. Окрім виконання церковної музики на богослужіннях, хор виступав у Малому залі консерваторії, виконуючи як духовні твори, так і роботи відомих композиторів, серед яких П. Чайковський, М. Глінка, Д. Бортнянський, М. Березовський, М. Римський-Корсаков і інші, а також українські та російські народні пісні. Концерти хору отримували високі оцінки в пресі. У одній з рецензій зазначалося: «Церковний хор консерваторії, під керівництвом Г. Давидовського, відзначився під час Великого посту. Виконання було зразковим і Давидовський показав свої видатні регентські здібності, досягнувши чудового ансамблю. Його власна композиція «Тобі співаємо» показала не лише його диригентський, але й композиторський талант» [22, с. 248].

Серед багатьох хорових колективів, створених Г. Давидовським, був народний хор із 600 робітників обох статей з різних фабрик за Невською заставою, а також робітничий хор при Ліговському народному домі графині С. Паніної. Він також організував «український» хор студентів Санкт-Петербурга та співочих Придворної співацької капели й церковних хорів, до складу якого входило 120 осіб. З цим колективом він проводив концерти на користь студентів, які потребували допомоги (1899–1902 рр.), брав участь у зустрічі французької ескадри (1902 р.). У тому ж році його відправили до Франції для створення «російсько-української» капели з французів і італійців. Він успішно виступав у кількох французьких містах як диригент і соліст-вокаліст.

Повернувшись до Росії, Давидовський працював диригентом у Санкт-Петербурзі (з 1903 р.), створював хорові колективи та викладав вокал у музичному училищі в Баку (1905–1906 р.) та в Ростові-на-Дону (1908–1918 рр.). З ростовським хором гастролював по всій Росії від Карса до Архангельська. У 1907 р. він організував хор із професійних музикантів (близько 50 осіб). Його виступи часто висвітлювалися в Російській музичній

газеті, розробив власну методику хорової роботи. Давидовський також викладав хорові дисципліни в Київському музично-драматичному інституті імені М. Лисенка (1917–1919 рр.), читав лекції на диригентських курсах у Житомирі, Кобеляках і Вінниці (1919–1921 рр.), а також у Корсунському музичному училищі та Лубнах (1924 р.). У Ростові-на-Дону він керував регентськими класами, а в Москві викладав у капельмейстерському класі при військовій академії імені М.В. Фрунзе (1933–1934 рр.). Пізніше він керував хорами в Москві (1938–1941 рр.) і з хором Всесоюзного радіокомітету здійснив гастролі до Великобританії, Франції, Німеччини, Італії, Китаю та інших країн, давши понад три тисячі концертів і оперних вистав [22, с. 248].

Серед найвідоміших творів Давидовського – хори а capella на тексти Т. Шевченка, сюїта на українські народні теми «Кобза» (1910 р.), поеми «Україна» (1911 р.), «Заповіт» (на слова Т. Шевченка, 1926 р.), «Перемога» (1944 р.), «Закарпатська Україна» (1950 р.) й інші. Він також створив хорові фантазії «Кубань» і «Вінок з українських народних пісень», духовні хори та обробки українських, польських, російських, румунських і мордовських народних пісень (близько 80 творів). З 1945 р. Г. Давидовський проживав у Полтаві, де керував Полтавською хоровою капелюю. На Поділлі композитор заснував зразкову капелю, видав клавір опери «Під звуки рідної пісні» та створив нову оперу «Перемога пісні», побудовану на подільському фольклорі. 7 серпня 1920 р. в місцевому театрі відбувся концерт капели під його керівництвом, про що Вінницька газета «Вісті» відзначала його неперевершений талант [22, с. 249].

У сучасному контексті відродження української культурної спадщини особливо цінною є творчість митців, які присвятили своє життя документуванню пам'яток старовини, зберігаючи для майбутніх поколінь важливі зразки минулого. Яскравим представником таких майстрів був В. Гагенмейстер (див. ДОДАТОК 3). У 1920-х рр. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа, очолювана ним, стала центром художньо-прикладного мистецтва на Поділлі. Його праці «Стінні розписи на Поділлі»

та «Селянські стінні розписи Кам'янецьчини» залишаються актуальними донині [21, с. 43].

Педагогічна діяльність В. Гагенмейстера поєднувалася з його іншими творчими інтересами. У 1919 р. він створив проекти подільських гривень, на основі яких згодом були випущені бони Кам'янець-Подільського міського управління (*див. ДОДАТОК Ж*). Через брак розмінних знаків в Україні в 1918–1919 рр. у багатьох регіонах випускалися місцеві грошові еквіваленти. Так, у Кам'янці-Подільському з'явилися власні гривні. Гагенмейстер розробив чотири проекти бон (2, 6, 4 і 20 гривень), затверджені міським управлінням і Фінансовою комісією. Дизайни включали зображення архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського, таких як Вітряні ворота та Стара фортеця. Однак фінансові труднощі місцевої друкарні призвели до спрощення ескізів: для всіх бон був обраний один малюнок зі змінними цифрами. На аверсі зображено тризуб, герб Поділля, овальну рамку та рослинний орнамент. Оригінальний малюнок слова «бон» зберігся, а на зворотному боці з'явився підпис друкаря. Бони були виготовлені швидко і з низькою якістю, що погіршило їхній зовнішній вигляд. Вони недовго використовувалися через погану якість паперу, за винятком 20-гривневих бон, які надруковано на сірому папері з водяними знаками. Ці бони привернули увагу колекціонерів завдяки їх обмеженому тиражу, що зробило їх ціннішими порівняно з більш доскональними грошовими знаками Гетьманату та Директорії. Згодом ці бони зникли з Поділля, але їх знаходили іноді переважно в Києві та Одесі.

У кінці 1920 р. на основі загального розпорядження влади був створений Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи «Камподкост». Очолив його історик Філіп Клименко, а співробітниками стали викладачі інституту народної освіти Ю. Сіцінський, Е. Сташевський, В. Гагенмейстер. У 1921–1922 рр. «Камподкост» стає головним осередком археологічних студій в краї, оскільки попередні науково-археологічні товариства як незареєстровані, згідно із

законодавством, саморозпустилися. Окрім цього, Гагенмейстер створив обкладинку першого номера літературно-художнього журналу Інституту народної освіти «Буян» у 1921 р. під редакцією В. Кириленка.

У кінці 1920 р., за розпорядженням влади, було засновано Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи («Камподкост»). Його очолив історик Ф. Клименко, а серед співробітників були викладачі Інституту народної освіти, зокрема Ю. Січинський, Е. Сташевський та В. Гагенмейстер. У 1921–1922 рр. «Камподкост» став провідним центром археологічних досліджень регіону, оскільки попередні археологічні товариства через нові законодавчі вимоги припинили свою діяльність.

В. Січинський, як палкий прихильник В. Гагенмейстера, завжди використовував можливості для популяризації його видань. Усвідомлюючи унікальність таких альбомів, він ретельно їх описував і документував кілька з них. Одним із таких видань є «Настінні паперові прикраси Кам'яниччини» (Кам'янець-Подільський, 1930 р.). Серед авторів, які самостійно створювали ілюстрації для видань, можна згадати не лише самого В. Гагенмейстера, а й його колег: К. Адамовича, В. Шавріна, Е. Січинського – батька В. Січинського, К. Кржемінського та інших. Гагенмейстер також виступав у цих виданнях як мистецтвознавець. Під час підготовки альбому «Тульчинщині, с. Орлівка. Вишивки нізю» (Кам'янець-Подільський, 1929 р.) він збирав народну термінологію. Як зазначав В. Січинський, «тільки за орнаментальними мотивами та їх елементами в тексті ми нарахували 60 різних термінів, що використовуються на Поділлі. В. Гагенмейстер зазначає, що деякі назви орнаментальних мотивів спільні для вишивок, писанок і килимів, їх походження сягає не лише історичних, але й доісторичних часів» [92, с. 23].

З тексту альбому «Тульчинщині, с. Орлівка. Вишивки нізю» (Кам'янець-Подільський, 1929 р.) відомо, що малюнки в ньому були відтворені в натуральному розмірі. Самі вишивки виконала Ю. Ременюк,

єдина майстриня села, котра зберегла старовинну техніку вишивки ніззю, передану їй від матері та бабусь. Уже в 1920-х рр. ніхто в селі більше не володів цією технікою, віддаючи перевагу легшій вишивці хрестиком, спираючись на дореволюційні «малоросійські візерунки». Ці зразки подільського прикладного мистецтва стали основою шкільної програми. Учні школи збирали матеріали та обробляли їх у освітньому процесі. При школі було створено музей, в якому зберігалися й вишивки Ю. Ременюк [21, с. 36–38].

У виданнях зустрічаються тексти на шести мовах: українською, російською, польською, латинською, французькою та німецькою. Ці видання чудово документували автентичні художні твори. Як зазначив Б. Бутник-Сіверський: «Ці альбоми з численними кольоровими ілюстраціями особливо цінні тим, що малюнки дуже точно відтворюють оригінали й чудово передають локальні особливості розписів». В. Січинський також оцінив художній рівень цих видань. Видатний мистецтвознавець української еміграції, котрий працював у сфері міжнародних мистецьких контактів, підкреслив значущість одного з кам'янецьких видань – «Настінні паперові прикраси Кам'янеччини» (Кам'янець-Подільський, 1930 р.), назвавши його «рідкісним, унікальним виданням, єдиним не лише в українській літературі, але й серед усіх слов'янських» [21, с. 38].

До 1926 р., за підтримки школи та за участі В. Гагенмейстера, К. Кржемінського та групи інших дослідників, митців і студентів, було видано 12 кольорових видань великого формату, присвячених дослідженням українського народного мистецтва. Пізніше з'явилися ще дві унікальні праці, присвячені єврейському мистецтву. Перша – робота К. Кржемінського про єврейські надгробки в Кам'янці-Подільському, вийшла в 1926 р., а друга, створена разом із Гагенмейстером про архітектуру та розписи синагоги в м. Смотрич, побачила світ через три роки [21, с. 38].

Синагога в Смотричі була яскравим зразком традиції розписів, що вирізняла подільські синагоги серед інших синагог XVIII ст. в Миньківцях,

Міхалполі та Яришеві, котрі досліджував учений в цей період. Варто зазначити, що дослідник обирав найкращі й найбільш характерні приклади, котрі представляли єврейське мистецтво регіону. Видання, ймовірно, складалося з окремих літографій. Відновити точні кольори літографій та обрані сюжети можна лише приблизно, спираючись на видавничу практику школи.

Завдяки дослідницькій та видавничій діяльності художника, не тільки популяризувалися видатні пам'ятки архітектури та народного мистецтва, а й велася важлива профорієнтаційна робота, що залучала учнів до навчання. У результаті сформувалося культурно-мистецьке середовище, що розвивалося динамічно та самостійно.

У 1931 р. більшовики, щоб обмежити діяльність школи, змінили її профіль, переорієнтувавши на скло-керамічний технікум. Видавництво закрили. Книгу «Поділля: Гутне скло» (Кам'янець-Подільський, 1931 р.) В. Гагенмейстер випустив вже як видання краєзнавчого музею, підписавшись як директор Кам'янецького скло-фарфорового технікуму. Після його страти кам'янецькі українознавчі видання, праці «відкритого ворога народу», вилучали й знищували [80, с. 112].

Цікавим аспектом видавничої діяльності школи була публікація різних супровідних документів, таких як грамоти та свідоцтва. Наприклад, грамота для Дунаєвецької текстильної школи 1930 р., надрукована тиражем 500 примірників, була знайдена в Центральному державному музеї літератури та мистецтва України. Це свідчить про те, що директор школи активно шукав додаткові джерела фінансування для покращення становища школи та забезпечення її видавничої діяльності. Школа забезпечувала себе необхідними дрібними друкованими матеріалами. Збереглася, наприклад, невелика програмка вечора Кам'янець-Подільської художньої профшколи від 22 червня 1929 р., надрукована на сірому папері. Програма містила дві частини: урочисту та художню, була видана тиражем у 70 примірників. Результатом такої ретельної роботи стало створення при школі Музею

кустарної промисловості та народного мистецтва Поділля, професійної бібліотеки (в 1924 р. вона вже налічувала 945 книг), а також видання понад 127 альбомів і листівок, присвячених народному мистецтву, підготовлених силами викладачів і учнів. Більшість цих публікацій були українською мовою. Сам В. Гагенмейстер, уже через рік після приїзду до Кам'янця-Подільського, вільно володів і писав українською. Для популяризації народного мистецтва та культурних пам'яток він вступив до Кам'янець-Подільського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (1921 р.), а також до Кам'янець-Подільського наукового товариства при Всеукраїнській академії наук (1925 р.) [21, с. 38].

У 1921 р. у Вінниці відбувся перший губернський з'їзд працівників мистецтва Поділля, на якому ухвалили резолюцію, що закликала митців спрямувати свою роботу на заводи, робітничі клуби й просвіти, щоб ці зусилля стали основою для пошуку нових форм у мистецтві.

Таким чином, 1920-ті рр. були періодом розквіту просвітницької діяльності в Україні. Після Жовтневої революції в Радянській Україні активно працювали над залученням усіх верств населення, зокрема дітей, до мистецтва, що стало важливим напрямком культурно-просвітницької та ідеологічної діяльності.

2.4. Внесок інтелігенції в розвиток науки

Роки становлення радянського суспільства (20–30-ті рр. ХХ ст.) можна вважати одними з найскладніших у історії нової держави. Зміни відбувалися в усіх сферах: економіці, соціальному житті, культурі тощо. Наслідки громадянської війни, такі як голод і руйнування економічних зв'язків, а також структурні зміни в економіці, впровадження нових методів господарювання та створення нових органів управління, привели до складної ситуації в країні. Влада не змогла повністю впоратися з цими проблемами, що призвело до погіршення якості життя населення. Найсильніше це вплинуло на наукову

інтелігенцію, котра в 1921 р. зіткнулася з важкими умовами: недостатнє харчування, низькі зарплати, брак елементарних побутових речей, а також необхідність працювати в кількох навчальних закладах одночасно. Це призвело до відтоку викладацького складу з вишів на адміністративні та господарські посади [61, с. 12].

Ще під час громадянської війни більшовики почали відновлювати науковий потенціал країни. Були створені нові науково-дослідні установи, зокрема Фізико-хімічний, Фізико-технічний та Центральний аерогідродинамічний інститути. До організації цих закладів залучали відомих вчених, таких як теоретик авіації М. Жуковський та фізик А. Іоффе. У 1920-х рр. свою наукову діяльність продовжили такі вчені, як І. Павлов, К. Ціолковський, І. Мічурін, В. Вернадський та інші. Також була заснована бібліотека Соціалістичної академії суспільних наук. У відповідь на голод і брак ресурсів уряд запровадив натуральні пайки та підвищені оклади для науковців. Разом із прагненням влади досягати нових наукових успіхів і залучати наукові кадри, активно застосовувалися адміністративні методи управління, зокрема висилка видатних вчених із країни в 1922 р.

У 1921 р. було запроваджено практику направлення абітурієнтів до вишів через партійні, комсомольські та профспілкові організації. Ті, хто отримував таке відрядження, зараховувалися в першу чергу, за умови наявності мінімального рівня підготовки. Водночас, у 1921 р. було заборонено приймати до університетів тих, хто не мав відряджень, хоча їх могли зараховувати в останню чергу, якщо залишалися вільні місця [61, с. 12].

Переломним у політиці Раднаркому став 1922 р. Відтоді вступ до радянських вишів для осіб без відряджень став обмеженим. Вакантні місця розподілялися між організаціями, такими як робочі факультети, ЦК РКП(б), ВЦРПС і ЦК РКСМ, які повинні були направляти кандидатів відповідно до класових принципів. Соціальне походження абітурієнтів стало головним критерієм для прийняття до навчальних закладів. Відповідно до «Положення

про вищі навчальні заклади», ухваленого Раднаркомом у 1922 р., університети мали на меті поширювати наукові знання серед пролетаріату, а їхні інтереси повинні були бути пріоритетними. Виходить, що політика наповнення вишів робітниками та селянами стала ключовою. Хоча термін «пролетаризація» вищої освіти з'явився лише в 1921 р., він передбачав залучення студентів із середовища індустріального пролетаріату, «справжніх пролетарів від верстата» з фабрик, заводів і копалень. Однак, через низку причин, радянський уряд досить швидко відмовився від повної пролетаризації, замінивши її на політичне виховання студентів у стінах закладів вищої освіти.

Класовий принцип комплектування вишів, запроваджений в 1921–1922 рр., викликав неоднозначну реакцію в партійних колах. Противницею тотальної пролетаризації вищої освіти виступила Н. Крупська, котра на той час очолювала Главполітпросвіту. Вона критикувала систему, за якою до університетів могли вступати лише пролетарі, називаючи її «дворянством навиворіт». Хоча Крупська погоджувалася, що Народний комісаріат освіти (НКП) повинен забезпечувати доступ до вишів для робітників і селян, вона також вважала, що варто допускати талановитих дітей із «нетрудових елементів». На її думку, виховання в пролетарському дусі могло компенсувати «недоліки» походження. Вона наголошувала, що люди непролетарського походження можуть прийняти пролетарську ідеологію, тоді як пролетарі можуть стати «буржуазними». Виховна роль навчального закладу, на думку Крупської, мала бути вирішальною [61, с. 14].

У повсякденному навчанні вишів існувало розділення між студентами основних факультетів і робітфаками, котрі перебували в особливому статусі. Робітфаки мали автономний статус у освітній системі та фінансувалися окремо відділом професійної освіти. Виші були зобов'язані забезпечувати їх аудиторіями та іншим необхідним обладнанням. Крім того, всі денні студенти робітфаків отримували стипендії, через що їхнє навчання було втричі дорожчим, ніж навчання вечірників, які продовжували працювати на

виробництві. Крім навчання, студенти робітфаків займалися політичною та спеціальною самоосвітою, проводили політичну роботу серед робітників прилеглих підприємств. Вони були зобов'язані відвідувати музеї, театри та кінотеатри, обговорювати літературні твори чи цікаві газетні статті. Водночас відвідування занять не було обов'язковим, хоча їм приділялася значна увага. Адміністрації вишів не шкодували коштів на підтримку робітфаки, незважаючи на загальну нестачу ресурсів. Для «червоних» студентів Ревтройка виділяла найкращі місця в гуртожитках і порожні дачі в околицях [67, с. 10].

Першу половину 1920-х рр. характеризували активні пошуки студентством свого місця в новій реальності. Це було зумовлено двома взаємопов'язаними факторами: радянізацією вищої освіти та прагненням влади впровадити нові культурні й ідеологічні цінності в університетське життя. Однак не всі традиції та норми легко адаптувалися до нових радянських умов. На відміну від викладачів, студентство ще не повністю увібрало дух радянської системи, а організація студентського життя певною мірою конфліктувала з нововведеннями, що впроваджувалися партією. Багато питань студентського життя залежали від ідеологічного та змістовного наповнення викладання, котре визначало реальний зміст освітніх програм.

У 1920-х рр. у більшості закладів вищої освіти УРСР, зокрема на Поділлі, було дозволено вільне відвідування лекцій та надано студентам право вибирати своїх лекторів і викладачів. Це мало як переваги, так і недоліки. Згодом стало очевидним, що через нестачу часу для самостійної роботи з підручниками та необхідними матеріалами частина здобувачів почала відставати. Свою невідповідність вони намагалися компенсувати політичним тиском на викладачів, вимагаючи оцінок, або через так зване «арापництво» – прагнення здати іспити швидко та без належної підготовки. Важливим кроком на шляху до організації освітнього процесу стала реформа

1923 р., спрямована на наближення викладання до потреб виробництва та встановлення більш вузької спеціалізації [71, с. 69].

Слід зазначити, що 1920-ті рр. були періодом закладення основ нової педагогічної системи (шкільні класи з педагогічним нахилом – педагогічні училища (технікуми) – педагогічні факультети при університетах – педагогічні інститути), а також формування системи соціальних пілґ для студентів. 1920-ті рр. стали періодом експериментів у розвитку форм навчальних занять. Перший блок предметів об'єднував суспільно-політичні дисципліни та практичну діяльність студентів, включаючи політпросвітницьку роботу, педагогічну пропаганду, участь у дитячих організаціях тощо. Другий блок охоплював дисципліни, пов'язані з вивченням школи та дитини (психологія, педологія, анатомія та фізіологія людини, педагогіка, історія педагогіки, школознавство). Третій блок включав спеціальні дисципліни, а четвертий був присвячений виробничо-практичній роботі студентів і викладачів, яка передбачала вивчення економіки, техніки, культури та побуту місцевого населення. Тенденцію до зниження рівня теоретичної підготовки на користь практичної громадської діяльності серед населення, на підприємствах, у школах і культурно-просвітницьких установах можна вважати помилковою. Були визначені дві основні форми обліку знань: колективні (конференції, бесіди, консультації та опитування) та індивідуальні (консультації, опитування, керівництво під час виконання завдань, письмові роботи).

Для кожного типу занять (лекції, семінари, лабораторні заняття) передбачалися свої методи оцінки знань. Оскільки в 1920-ті рр. вищі навчальні заклади перебували під суворим контролем партійного керівництва, перебудова всього освітнього процесу диктувалася необхідністю політизації, щоб виховати «червоного спеціаліста», вірного партійним інтересам. У рамках цієї програми розвивалися кілька напрямків, зокрема введення обов'язкового політичного мінімуму та залучення молодих викладачів-комуністів для викладання суспільних дисциплін [76, с. 10].

У новій політичній системі відбувалася перебудова багатьох галузей, зокрема й в сфері корпоративних взаємовідносин. Особливо це стосувалося відносин між професорсько-викладацьким складом і студентами у закладах вищої освіти. Молодь почала по-іншому ставитися до педагогів, переставши вважати їх непохитними авторитетами. На початку 1920-х рр. студенти мали можливість брати участь у засіданнях предметних комісій факультетів, де оцінювали викладацьку майстерність і зміст лекцій. Серед основних претензій студентів були манера подачі матеріалу та особисті якості викладачів, що часто призводило до конфліктів і неоднозначної реакції з боку викладацького складу.

Науковий потенціал Поділля та діяльність інтелігенції регіону мали вагомий внесок у розвиток науки. Зокрема, в Кам'янці-Подільському на початку 1920-х рр. зосередилося багато наукових, освітніх і медичних діячів. Вони працювали в місцевому Інституті народної освіти, Сільськогосподарському інституті, різних технікумах, а також Художньо-промисловій школі. Багато представників цієї інтелігенції активно брали участь у національно-культурному житті під час української революції 1917–1920 рр., використовуючи свій попередній досвід. Вони відігравали провідну роль у суспільних процесах, особливо в історико-регіональних дослідженнях і краєзнавчих рухах [83, с. 37].

У вересні 1920 р. в Кам'янці-Подільському було засновано «Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи», котрий очолив відомий науковець, професор Ф. Кліпенко (*див. ДОДАТОК II*). До комітету також увійшли Ю. Сіцінський, П. Клепацький, Є. Сташевський, С. Дложевський, Я. Регула, В. Гагенмейстер і В. Сведзінський. Одним із перших заходів Кам'янець-Подільського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи було звернення до освітян із пропозицією створення музеїв. Також комітет активно займався збереженням архівних документів та організував археологічні розкопки

Кам'янецького замку, городища біля с. Привороття-Маківське та кургану на міських полях [74, с. 475].

У червні 1921 р. комітет організував у Кам'янці-Подільському археологічну виставку, на якій було представлено пам'ятки старовини з місцевих музеїв, приватних колекцій, а також експонати художньо-промислової школи. На виставці проходили лекції від науковців і інших фахівців, присвячені краєзнавчим темам. Наприклад, Ф. Клименко розповідав про історію музеїв і їх значення, Є. Сташевський – про архівну справу в Україні, П. Клепатський – про книги з історії Ассирії та Єгипту, Ю. Січинський – про монументальні пам'ятки та друкарні Поділля, В. Гагенмейстер – про народне мистецтво та графіку книги, інші лектори – про різні аспекти історії та культури регіону [74, с. 475].

Комітет організовував наукові екскурсії, в яких брали участь як місцеві школярі, так і любителі історії рідного краю. Він керував зусиллями щодо збереження історичних пам'яток міста. У вересні 1921 р. комітет подав протест до міськвиконкому через зайняття Старої фортеці міліцією. У лютому 1922 р. він виступив проти підризу Турецького мосту через можливу загрозу повені. У травні того ж року комітет боровся за збереження нумізматичної колекції, конфіскованої комісією з вилучення церковних цінностей. На жаль, у 1922 р. комітет припинив своє існування. Однак того ж року було засновано іншу науково-краєзнавчу установу – «Науково-дослідну кафедру народного господарства та економіки Поділля», котру згодом перейменували на «Кафедру народного господарства і культури Поділля», до складу якої увійшло 16 членів. Спочатку кафедру очолив Є. Сташевський, а пізніше – професор Ф. Клименко. Основними напрямками її діяльності були:

- а) дослідження архівних матеріалів щодо становища селян на Поділлі в XVIII–XIX ст.;
- б) вивчення соціально-економічного, географічного, лінгвістичного та мистецького розвитку с. Цибулівка та Панівці поблизу Кам'янця;
- в) аналіз ремісничого та фабричного життя регіону;

- г) дослідження колонізації Поділля іноземними поселенцями;
- д) обстеження монументальних пам'яток старовини в Кам'янці-Подільському.

На одному з перших засідань кафедри було заслухано доповідь Є. Сташевського про інвентарні та статутні грамоти для селян, а також про селянські свята в маєтку подільського магната Мархоцького наприкінці XVIII – на початку XIX ст. В. Свідзінський представив доповідь про аграрні рухи на Поділлі та утиски селян у Березнянському старостві в першій половині XIX ст. Якимович виступив із темою про Кармелюка в судових справах, а П. Населовський – про найм і оплату праці в XVIII–XIX ст. На основі наукових екскурсій в с. Цибулівка та Панівці було представлено такі доповіді: В. Геринович говорив про географічне положення с. Цибулівка, І. Любарський – про дослідження місцевої мови, П. Населовський – про кустарну промисловість, В. Зборовець – про мовні особливості Цибулівки, Ю. Філь – про народну поезію села, а Ф. Шумлянський – про діалекти с. Цибулівка, Панівки та сусідніх населених пунктів. На наступних засіданнях обговорювалися такі доповіді: І. Любарський – про грецькі колонії на Поділлі, Ф. Клименко – про ліквідацію подільських цехів у XIX ст., Карачковський – про організацію кам'янецьких цехів наприкінці XVIII – на початку XIX ст., Р. Заклинський – про дунаєвецькі профспілки текстильників у часи політики НЕПу. Одночасно проводилися дослідження міських монументальних пам'яток, на основі яких Ю. Сіцинський доповідав про руйнування Руської брами та Кам'янецької ратуші. Також вивчалася творчість письменників, чиє життя було пов'язане з Поділлям.

Кафедра налагодила тісні зв'язки з Всеукраїнським Археологічним комітетом і за його дорученням організовувала та контролювала археологічні розкопки, а також охорону культурних і природних пам'яток. Її представники брали участь у Всеукраїнському з'їзді з вивчення продуктивних сил України та Ленінградському з'їзді з гідрогеології. 6 червня 1925 р. Президія Всеукраїнської академії наук (ВУАН) затвердила статут Кам'янець-

Подільського наукового товариства, котре налічувало близько 70 членів. Головою товариства став А. Полонський, його заступником – Є. Сіцінський, а вченим секретарем – В. Зборовець.

Заснування товариства створило можливості для наукової діяльності всіх бажаючих, що підтверджувала початкова кількість його членів. Особливою рисою було те, що в роботі товариства брали участь не лише місцеві шанувальники старовини, а й фахівці з інших міст. Уже влітку 1925 р. на засіданнях товариства були заслухані доповіді В. Храневич про «Фауну Поділля», П. Богацького – «Флора Поділля в порівнянні з кримською», Є. Сіцінського – «Завдання наукового товариства в галузі краєзнавства», В. Свідзінського – «Події в подільських селах 1917–1918 рр.», Є. Курила з Києва – «Методика запису говірки», К. Копержінського з Ленінграда – «Старослов'янські обряди на обжинки» та В. Герасименка з Одеси – «Кармелюк у народній словесності».

Активну та доволі плідну роботу вели співробітники Кам'янець-Подільського історико-археологічного та природного музеїв, здобувши визнання серед громадськості та ставши важливою частиною історико-краєзнавчого життя. Лише в 1925 р., завдяки зусиллям місцевих ентузіастів старовини, колекції історико-краєзнавчого музею були поповнені порцеляною українських фабрик Межигір'я, Баранівки та Корця. Також до музею додали унікальні предмети з гутного скла та кілька стародруків із Міньковецької друкарні кінця XVIII – початку XIX ст. Великим успіхом користувалася експозиція «Селянське мистецтво» [95, с. 4].

Восени 1925 р. з'явилося окружне краєзнавче товариство, котре доповнило картину краєзнавчих структур міста. Організаційне зібрання відбулося 1 жовтня 1925 р. На ньому були присутні 160 представників різних освітніх закладів. Серед них були: завідувач художньо-промислової школи В. Гагенмейстер, завідувач хімічного технікуму І. Романкевич, член окружного бюро пролетстуду П. Гончаренко, секретар комосередку ІНО П. Пронін, працівник комунального господарства С. Яцков, співробітник археологічного

музею Є. Сіцинський, керівник науково-дослідної кафедри ІНО І. Любарський, а також викладачі ІНО – О. Кожухов і М. Коссак. Організаційні збори очолив ректор ІНО – В. Геринович [98, с. 7].

Зібрання обговорило створення Кам'янець-Подільського краєзнавчого товариства, затвердило його статут і ухвалило провести краєзнавчу конференцію в середині жовтня. Було створено організаційну комісію, до складу якої увійшли викладачі ІНО Р. Заклинський, І. Любарський та Ф. Гончаренко. Таким чином, у Кам'янці-Подільському завершився процес формування краєзнавчого руху. У його структурах на добровільних засадах працювало близько 300 осіб, серед яких були знані професори, авторитетні науковці, представники місцевої інтелігенції, а також студенти та учні.

У 1924 р. Київська комісія краєзнавства при ВУАН у своєму бюлетені №2 на всеукраїнському рівні відзначила краєзнавчі структури Кам'янця-Подільського, такі як товариство натуралістів, науково-дослідну кафедру, історико-археологічний та природничі музеї. Завдяки зусиллям краєзнавців, історико-краєзнавчий рух міста здобув широке визнання як серед українських, так і іноземних дослідників. Учені практично з усіх великих центрів України побували в Кам'янці-Подільському та навколишніх районах. Це археолог О. Рудінській, антрополог В. Носов, етнографи К. Квітка, О. Курило [96, с. 17].

Академіки М. Новицький та П. Тутковський активно підтримували зв'язки з кам'янецькими науковцями-краєзнавцями. Високий авторитет дослідників Кам'янця базувався на їхній невтомній науковій діяльності, котра приносила значні результати. Наприклад, у 1928 р. бібліотека Поділлєзнавства вже мала близько 30 видань. Серед них були такі праці, як «Клімат Поділля» професора Л. Данилова, «Нариси з історії Поділля» в двох частинах від Ю. Сіцинського, «Ссавці Поділля», «Птахи Поділля» та «Минуле фауни Поділля» професора В. Храневича. Природу та географію Поділля досліджував також професор А. Красовський, керівник секції прикладної геології та ґрунтознавства науково-дослідної кафедри. Його праці

з географії та геології отримали визнання серед фахівців, зокрема роботи про геологічну будову Кам'яниччини, походження лісів і корисні копалини Тульчинської округи. Професор В. Герінович також підготував ряд краєзнавчих праць [13, с. 341].

Кам'янець-Подільські краєзнавці були активними й в охороні пам'яток. Вони виступали проти незаконних археологічних розкопок і популяризували історико-культурну спадщину міста через пресу, лекції та екскурсії. Це сприяло тому, що 23 березня 1928 р. Рада Народних Комісарів України оголосила замок-фортецю в Кам'янці-Подільському державним історико-культурним заповідником [16, с. 232].

Завдяки зусиллям багатьох краєзнавців Кам'яниччини в середині 1920-х рр., організацією краєзнавчої діяльності стали займатися Комітет краєзнавства та бюро краєзнавства. Серед активних учасників були такі відомі діячі, як В. Герінович, Е. Філь, В. Отомановський, Ю. Сіцінський, Л. Данилов, А. Красовський, Н. Гаморак і інші. Особливо помітне зростання цих структур відбулося в районах і містах Поділля після Всеукраїнської краєзнавчої конференції, що пройшла наприкінці травня 1925 р. у Харкові. Від Поділля на конференції були присутні В. Отомановський, А. Севостьянов, В. Герінович і Н. Гаморак разом із 100 іншими учасниками. У ході розгортання краєзнавчого руху відбувалося удосконалення його організаційної структури [41, с. 193].

У 1926 р. в Кам'янці-Подільському було створено Окружний комітет краєзнавства, котрий об'єднав близько 200 дослідників. Комітет складався з секцій, що займалися геологією, ґрунтознавством, сільським господарством, географією, ботанікою, зоологією, народною освітою, статистикою та мистецтвом. На засіданні правління 14 лютого 1927 р. секретар комітету Савченко відзвітував, що було проведено 12 районних конференцій, детально обстежено 2 села, досліджено бюджети селянських господарств і налагоджено зв'язки з науковими установами УРСР, РРФСР, БСРР, ЗСФРР, а

також із Товариством ім. Шевченка в Львові. Піднімалося питання про відкриття мережі метеорологічних і гідрологічних станцій.

Оцінюючи ефективність діяльності краєзнавчих організацій Поділля, зокрема Кам'янець-Подільського, Український комітет краєзнавства в своєму звіті на 1 січня 1929 р. зазначив: «...варто відзначити унікальну форму краєзнавчої роботи на Кам'яничині. Окружний комітет краєзнавства співпрацює з краєзнавчим товариством у Кам'янці та дванадцятьма районними організаціями, котрі об'єднують і спрямовують діяльність численних гуртків при школах, сільбудинках і клубах» [44, с. 33].

Така активна та творча діяльність інтелігенції не відповідала очікуванням тодішньої влади. У результаті вона вдалася до політичних репресій, котрі охопили Кам'янець-Подільський та весь регіон із початку 1920-х до кінця 1930-х рр. Ці репресії можна поділити на три етапи: перший – 1921–1923 рр.; другий – середина 1920-х рр.; третій – кінець 1920-х (справа СВУ) та 1930-ті рр. На перебіг репресій в Кам'янці-Подільському та на Поділлі вплинуло кілька факторів. По-перше, це була прикордонна територія, що викликало особливо гостру реакцію влади на будь-які прояви інакомислення чи опору. По-друге, після національно-визвольного руху 1920 р. в регіоні залишилася велика кількість національно свідомої інтелігенції, котра не прагнула емігрувати. По-третє, населення регіону було багатонаціональним, із великими етнічними групами поляків, євреїв, а також німців і чехів. Через це національні рухи, такі як Польська військова організація, німецькі об'єднання та сіонізм, діяли з особливою активністю [101].

Таким чином, підсумки культурних перетворень радянської влади в 1920-х рр. є суперечливими. З одного боку, було досягнуто значних успіхів у боротьбі з неписьменністю, створенні нових цінностей в сфері духовної та матеріальної культури, спостерігалось зростання активності творчої інтелігенції. З іншого боку, культура стала частиною державної політики та потрапила під контроль комуністичної партії.

РОЗДІЛ 3. МІСЦЕ ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ У ДИДАКТИЧНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ТЕМИ «УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПОДІЛЛЯ 1920-Х РР.: КУЛЬТУРНО- ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ І ПОЛИТКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ» В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3.1. Візуальні джерела інформації на уроках історії: зв'язок між минулим і сучасністю

Візуальні джерела інформації відіграють важливу роль у викладанні історії, оскільки вони дозволяють учням краще зрозуміти та відчувати історичні події. Використання фотографій, картин, плакатів і інших візуальних матеріалів на уроках історії може значно підвищити інтерес до предмета та допомогти учням краще засвоїти матеріал. Сучасні технології надають вчителям можливість інтегрувати візуальні джерела в навчальний процес, що робить його більш інтерактивним і захоплюючим.

Візуальні джерела інформації допомагають зробити уроки історії більш наочними та зрозумілими. Наприклад, фотографії та відеозаписи можуть передати атмосферу епохи, плакати та карти допомагають зрозуміти географічні та політичні аспекти подій, а картини та малюнки відображають культурні та соціальні аспекти життя в минулому.

Види візуальних джерел:

⇒ Фотографії. Дають змогу побачити події та людей минулого такими, якими вони були насправді. Фотографії революцій, воєн, святкувань і інших подій можуть розповісти багато про ті часи.

⇒ Картини та малюнки. Передають не лише події, але й емоції, атмосферу епохи, художні смаки та стилі.

⇒ Плакати та пропагандистські матеріали. Відображають політичні настрої, ідеологічну боротьбу, використовувалися для маніпуляції громадською думкою.

⇒ Карти. Допомагають зрозуміти територіальні зміни, маршрути подорожей та воєнних кампаній, економічні та політичні реалії певного періоду.

⇒ Відео та фільми. Мають здатність оживити минуле, створити більш комплексне уявлення про історичні події.

Використання візуальних джерел на уроках історії має величезне значення для формування глибокого та багатогранного розуміння історичних подій. Візуальні матеріали, такі як фотографії, картини, плакати, карти, архівні документи та відеоматеріали, відіграють вирішальну роль у створенні наочних і емоційно насичених уроків. У контексті теми «Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.: культурно-просвітницька діяльність і політика радянської влади» візуальні джерела допомагають учням зрозуміти складні соціокультурні та політичні процеси того часу, відчувати атмосферу епохи та усвідомити зв'язок між минулим і сучасністю.

Варто наголосити, наскільки важливе значення візуальних джерел у вивченні історії української інтелігенції Поділля 1920-х рр. Адже візуальні джерела надають можливість учням безпосередньо побачити історичні події, що допомагає створити більш конкретне та реалістичне уявлення про минуле. У випадку вивчення теми про українську інтелігенцію Поділля 1920-х рр., такі джерела відіграють особливо важливу роль, оскільки дозволяють зрозуміти як культурно-просвітницьку діяльність, так і політику радянської влади.

Види візуальних джерел до теми «Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.: культурно-просвітницька діяльність і політика радянської влади»:

○ Фотографії українських інтелігентів, культурних заходів, зборів і подій тієї епохи є важливими джерелами інформації. Вони надають

можливість побачити обличчя видатних діячів, умови їхньої діяльності та соціальний контекст, у якому вони працювали.

- Картини, створені художниками того часу, можуть відображати важливі події, настрої та культурні досягнення. Ілюстрації в газетах і журналах надають додаткові візуальні свідчення про життя, діяльність української інтелігенції.

- Плакати та пропагандистські матеріали. Радянська влада активно використовувала плакати для пропаганди своїх ідей та політики. Аналіз таких матеріалів дозволяє зрозуміти, як радянська влада намагалася вплинути на громадську думку та які меседжі були важливими в той час.

- Архівні матеріали, такі як офіційні документи, листи, протоколи зборів і інші письмові джерела, часто містять візуальні елементи, що допомагають створити більш повне уявлення про події.

- Географічні та політичні карти регіону Поділля в 1920-х рр. надають можливість зрозуміти територіальні зміни, адміністративні кордони та інші важливі аспекти.

- Відео та фільми. Хоча в 1920-х рр. відеоматеріали були обмежені, існуючі архівні фільми та кіноматеріали є цінними джерелами інформації про події того часу.

Візуальні матеріали створюють міцний зв'язок між історичними подіями та сучасністю. Вони допомагають учням зрозуміти, як події минулого впливають на сучасність. Наприклад, порівняння старих фотографій міст із сучасними може показати, як змінилися міські ландшафти, що допомагає зрозуміти процеси урбанізації та індустріалізації.

Варто визначити основні аспекти важливості використання візуальних джерел у викладанні історії:

- Наочність і конкретність. Візуальні матеріали роблять уроки історії більш наочними та конкретними, допомагаючи учням краще зрозуміти та запам'ятати інформацію. Вони дозволяють побачити історичні події в контексті, що сприяє кращому сприйняттю та розумінню матеріалу.

- Емоційний вплив. Візуальні джерела здатні викликати емоційний відгук, що допомагає учням глибше проникнути в суть історичних подій. Емоційне залучення сприяє формуванню стійких асоціацій та покращує запам'ятовування.
- Розвиток критичного мислення. Аналіз візуальних джерел вимагає від учнів уважності, вміння інтерпретувати та порівнювати інформацію, робити висновки. Це сприяє розвитку критичного мислення та аналітичних навичок.
- Зв'язок між минулим і сучасністю. Візуальні джерела допомагають учням зрозуміти, як події минулого впливають на сучасність, сприяють формуванню історичної свідомості та усвідомленню безперервності історичного процесу.

Візуальні матеріали створюють міцний зв'язок між історичними подіями та сучасністю. Вони допомагають учням зрозуміти, як події минулого впливають на сучасність. Наприклад, порівняння старих фотографій міст із сучасними може показати, як змінилися міські ландшафти, що допомагає зрозуміти процеси урбанізації та індустріалізації. Приклади зв'язку минулого та сучасності через візуальні джерела:

⇒ Культурна спадщина. Фотографії та інші візуальні матеріали, що відображають культурно-просвітницьку діяльність української інтелігенції, допомагають зрозуміти розвиток української культури, літератури, освіти та мистецтва. Сучасні культурні події, виставки та заходи часто звертаються до спадщини тих років.

⇒ Архітектурні зміни. Аналіз старих і сучасних фотографій будівель, вулиць й інших архітектурних об'єктів дозволяє побачити зміни в міському плануванні, архітектурних стилях. Це допомагає зрозуміти, як історичні події та соціальні зміни вплинули на сучасну архітектуру та міське середовище.

⇒ Соціальні зміни. Плакати та фотографії, котрі відображають зміну соціальних ролей, наприклад, емансипація жінок, зміни в моді, побуті.

Аналізуючи ці матеріали, учні можуть побачити, як змінилася роль жінок у суспільстві, як розвивалися соціальні норми та цінності.

⇒ Політичні процеси. Плакати та пропагандистські матеріали можуть показати еволюцію політичних ідеологій, зміни в державній пропаганді. Вони допомагають зрозуміти, як радянська влада намагалася впливати на громадську думку, які методи використовувалися для пропаганди, та як ці процеси вплинули на сучасну політичну культуру.

⇒ Економічні та соціальні трансформації. Візуальні джерела, що відображають економічні зміни, такі як індустріалізація, колективізація, можуть допомогти зрозуміти економічні та соціальні процеси, що відбувалися в Україні в 1920-х рр., і як вони вплинули на сучасне суспільство.

Існує багато методів використання візуальних джерел у викладанні історії. Наприклад, учні можуть аналізувати фотографії або картини, визначаючи, що вони відображають та які питання викликають. Інтерактивні методи, такі як рольові ігри або створення власних плакатів, допомагають учням краще засвоїти матеріал і розвивати критичне мислення.

Методика роботи з візуальними джерелами – це сукупність методів, прийомів та інструментів, які використовуються для ефективного аналізу, інтерпретації та представлення візуальної інформації на уроках історії. Ця методика включає в себе планування, підбір відповідних джерел, організацію навчального процесу, інтеграцію візуальних матеріалів у навчальні завдання та оцінювання результатів. Основна мета методики – забезпечити глибоке та багатогранне розуміння історичних подій, процесів і явищ за допомогою візуальних засобів.

1. Аналіз фотографій. Учні можуть аналізувати історичні фотографії, описувати зображені події та особи, обговорювати контекст і значення цих подій. Це сприяє розвитку навичок спостереження та інтерпретації.

2. Дискусії та дебати. Використання плакатів і пропагандистських матеріалів як основи для дискусій про методи радянської пропаганди та її

вплив на суспільство. Учні можуть порівнювати різні джерела, обговорювати їхню достовірність і упередженість.

3. Проектна діяльність. Створення учнями власних проектів, що включають дослідження візуальних джерел, підготовку презентацій, розробку власних плакатів або відео на основі історичних матеріалів. Це сприяє розвитку творчих навичок і вмінню працювати з джерелами.

4. Віртуальні екскурсії та музеї. Використання онлайн-ресурсів і віртуальних екскурсій до музеїв, де зберігаються візуальні матеріали епохи, що вивчається. Це дозволяє учням побачити унікальні артефакти та дізнатися більше про історичний контекст.

5. Інтерактивні методи. Рольові ігри, створення макетів, реконструкцій, використання інтерактивних дошок і інших технологій для залучення учнів до активного вивчення історії.

Варто навести декілька прикладів завдань для учнів, під час виконання яких вони зможуть продуктивно працювати з візуальними джерелами (до теми: «Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.: культурно-просвітницька діяльність і політика радянської влади»):

1. Аналіз фотографій. Учні пропонується вибрати кілька фотографій з архівів 1920-х рр., проаналізувати їх та підготувати доповідь про те, що вони відображають, які події та особи зображені, та яке значення мають ці події.

2. Створення плакатів. Учні пропонується створити власні плакати на основі історичних подій або ідей, використовуючи стиль і техніки, характерні для плакатів 1920-х рр. Це сприяє кращому розумінню методів пропаганди та їхнього впливу на громадську думку.

3. Проектні роботи. Учні можуть працювати над проектами, котрі включають дослідження архівних документів, карт, листівок і інших візуальних матеріалів, підготовку презентацій та доповідей. Це сприяє розвитку дослідницьких навичок і вмінню працювати з джерелами.

4. Віртуальні екскурсії. Використання віртуальних турів до музеїв, архівів і інших місць, де зберігаються візуальні матеріали. Учні можуть відвідати такі місця онлайн, побачити унікальні артефакти та дізнатися більше про історичний контекст.

Таким чином, візуальні джерела інформації є невід'ємною частиною дидактичного забезпечення уроків історії. Вони допомагають встановити зв'язок між минулим і сучасністю, роблять уроки більш наочними, емоційно насиченими та сприяють глибшому розумінню історичних процесів. Вивчення теми «Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.: культурно-просвітницька діяльність і політика радянської влади» за допомогою візуальних джерел дозволяє учням усвідомити значення культурного та політичного життя того часу, побачити його вплив на сучасну Україну та розвивати критичне мислення. Інтеграція візуальних джерел у освітній процес є обов'язковою умовою сучасної освіти, що відповідає потребам і очікуванням учнів, сприяє формуванню всебічно розвинених особистостей.

3.2. Аналіз конспекту факультативного заняття з історії України для 10 класу на тему: «Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.: культурно-просвітницька діяльність і політика радянської влади»

Пропонуємо розглянути детальний, поетапний аналіз розширеного конспекту факультативного заняття з історії України для 10 класу на тему: «Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.: культурно-просвітницька діяльність і політика радянської влади» (*див. ДОДАТОК І*).

Заняття має заздалегідь визначену триєдину мету, на яку варто орієнтуватись під час його проведення:

- Навчальна: формувати в десятикласників уявлення про українську інтелігенцію Поділля в 1920-х рр., їх культурно-просвітницьку діяльність та взаємодію з радянською владою.
- Розвивальна: розвивати вміння школярів аналізувати історичний матеріал, працювати з історичними джерелами, висловлювати та аргументувати власні судження.
- Виховна: виховувати в учнів інтерес до історії України, почуття національної гідності та повагу до минулого.

За типом факультативне заняття – комбіноване. Щодо обладнань, то запропоновано використання підручника «Історія України (профільний рівень)» для 10-го класу авторів В. Власова, С. Кульчицького, мультимедійної презентації «Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.» для кращого сприйняття інформації учнями, карти «Україна в 1920-х рр.», а також фото- та відеоматеріалів з теми. Крім цього, зазначені основні терміни та дати (інтелігенція, культурно-просвітницька діяльність, радянська влада; 1917–1921 рр., 1920-ті рр.).

Заняття розпочинається з привітання учнів і введення в тему. Учитель акцентує увагу на значущості обговорюваної теми, що сприяє підвищенню мотивації учнів і налаштуванню їх на продуктивну роботу. Також це дозволяє організувати учнів, створити належну атмосферу для навчання та зацікавити їх новою темою.

На етапі актуалізації опорних знань і вмінь здобувачів, відбувається відновлення в їх пам'яті вже вивченого матеріалу, котрий безперечно стосується теми. За допомогою інтерактивних методів «Згадайте» та «Перевіримо разом» контролюється виконання ними домашнього завдання. Перевага першого методу в тому, що конкретний учень очікує, що викличуть саме його, тому кожне питання уважно слухає та обдумує. Такі методи допомагають здобувачам згадати про українську інтелігенцію та зміни в Україні після Жовтневої революції 1917 р. Це сприяє відновленню та актуалізації знань для кращого розуміння нової теми. Вправа «Перевіримо

разом» також колективного характеру. Учні мають продемонструвати та обговорити свої доопрацьовані вдома таблиці на тему: «Основні культурно-просвітницькі центри Поділля в 1920-х рр.», що дозволяє їм краще уявити контекст подій і значущість різних центрів для регіону.

Центр	Діяльність	Значення
Кам'янець-Подільський	Освітній та науковий центр	Організація університету, проведення наукових конференцій, культурних заходів
Вінниця	Літературний та мистецький центр	Діяльність літературних гуртків, театральних труп, проведення художніх виставок
Проскурів (Хмельницький)	Культурний центр	Відкриття бібліотек, клубів, народних будинків, проведення лекцій, концертів
Жмеринка	Центр народної освіти	Робота освітніх закладів, проведення курсів підвищення кваліфікації вчителів, лекцій

Учитель чітко формулює тему, поняття та основні цілі, щоб всі учні зрозуміли, чого вони досягнуть на занятті. Це дозволяє здобувачам зосередитись на головних аспектах і очікуваннях від факультативного заняття. Крім цього, зазначається, що на уроці відбуватиметься робота з історичними документальними та візуальними джерелами, на основі яких десятикласники зможуть простежити всі аспекти культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції Поділля 1920-х рр., а також політики радянської влади.

Виклад нового матеріалу відбувається на етапі сприйняття й усвідомлення нового матеріалу учнями. Цей етап починається з розповіді вчителя про українську інтелігенцію після Першої світової війни та революційних подій. Важливою є робота з історичною картою. Учні працюють із історичною картою «Україна в 1920-х рр.». Вчитель пояснює важливість географічного розташування культурно-просвітницьких центрів, а здобувачі на контурних картах позначають основні осередки української інтелігенції Поділля. Ця вправа допомагає учням візуалізувати територіальні зміни та краще зрозуміти контекст історичних подій.

Далі вчитель детально розкриває умови діяльності інтелігенції, акцентуючи увагу на їх культурно-просвітницькій діяльності та труднощах взаємодії з радянською владою. Розповідь педагога вміщує в себе важливі терміни, хронологічні дані. Важливими є пояснення про українізацію, розвиток української культури та репресії проти інтелігенції. Учитель також вказує на важливість збереження національної ідентичності через культурно-просвітницьку діяльність, перераховує основних представників української інтелігенції Поділля, таких як: М. Грушевський, Д. Дорошенко, А. Кримський, О. Довженко, описує їх діяльність і внесок у розвиток української культури та науки. Усе це дозволяє учням краще зрозуміти персональний вклад кожного діяча та їхню роль в історії України. Учитель підкреслює про складну взаємодію інтелігенції з радянською владою, акцентуючи увагу на культурній та освітній політиці радянської влади, а також репресіях проти інтелігенції. Педагог наводить конкретні приклади, такі як М. Грушевський, А. Кримський, О. Довженко, що демонструють трагічні долі багатьох представників інтелігенції.

На етапі узагальнення та систематизації знань учні працюють у парах, заповнюючи таблицю про видатних діячів української інтелігенції Поділля та їх вклад у культурно-просвітницьку діяльність України 1920-х рр. Це завдання допомагає здобувачам систематизувати та закріпити нові знання, а

також розвивати навички аналітичного мислення та роботи з історичними даними.

Ім'я	Діяльність	Вклад
Михайло Грушевський	Історик, політичний діяч	Автор численних праць із історії України, організатор наукових конференцій
Дмитро Дорошенко	Історик, політик	Підтримував українське національне відродження, працював у галузі історії та літератури
Агатангел Кримський	Учений-сходознавець, письменник	Поширював знання про східні культури, автор наукових і літературних праць
Олександр Довженко	Кінорежисер, письменник	Внесок у розвиток українського кіно, автор фільмів і літературних творів

Етап підведення підсумків заняття (рефлексія) складається з узагальнюючого слова вчителя та оцінювання навчальної діяльності учнів із елементами коментування. Педагог підсумовує основні моменти, поняття, акцентуючи увагу на важливості української інтелігенції в розвитку культури та освіти нашої держави 1920-х рр., а також складнощах їхньої діяльності через вплив радянської влади. Під час підведення підсумків вчитель запитує учнів про їхні враження та думки щодо теми заняття, що сприяє розвитку рефлексивних навичок.

Оцінювання навчальної діяльності учнів відбувається на основі їх активності, точності виконаних завдань і глибини розуміння матеріалу за трьома основними критеріями: засвоєння інформації, здатністю логічно

мислити та висловлювати свою думку з того чи іншого питання. Учням надається зворотний зв'язок щодо їхньої роботи на занятті, що сприяє закріпленню знань і мотивує їх до подальшого навчання.

Завершальним етапом заняття є пояснення домашнього завдання. Від цього також залежить успішність його виконання учнями. Домашнім завданням для здобувачів, крім опрацювання параграфу підручника та конспекту в зошиті, є:

1. Написати есе на тему: «Вплив культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції Поділля на розвиток регіону в 1920-х рр.» Це завдання спрямоване на розвиток аналітичних і творчих здібностей учнів. Вони мають зрозуміти, як діяльність української інтелігенції вплинула на різні аспекти життя регіону: культурний розвиток, освіту, суспільно-політичні процеси. Виконання цього завдання допоможе здобувачам зрозуміти глибше значення культурно-просвітницької роботи в історичному контексті.

2. Дати власну оцінку політики «українізації» в 1920-х рр. (виконати письмово). Це завдання для розвитку критичного мислення учнів. Вони повинні проаналізувати політику «українізації», враховуючи її цілі, методи впровадження та наслідки. Власна оцінка дозволяє здобувачам сформулювати особисту позицію щодо історичних подій і процесів, що є місцем для їх загальної освіченості та розвитку громадянської свідомості.

3. Підготуватися до заняття-конференції «Приклади впливу радянської політики на культурно-просвітницьку діяльність української інтелігенції на Поділлі в 1920-х рр.» (окремі учні отримують випереджувальні завдання). Завдання дано для стимулювання активності учнів, використання дослідницького підходу та розвитку критичного мислення, а також для розвитку навичок публічних виступів і роботи в групах. Підготовка до заняття-конференції забезпечує глибоке вивчення теми, аналіз джерел і підготовку до презентації своїх досліджень перед класом.

Загалом, тема факультативу пропонує значну кількість практичних завдань для учнів, проте важливо пам'ятати, що не варто перенасичувати заняття великою кількістю або надто тривалими завданнями. Якщо вправ багато, то вони мають бути короткими. Учителю важливо пам'ятати, що крім надання знань учням, потрібно враховувати обмежений час заняття. Краще викласти матеріал лаконічно та скоротити кількість завдань, ніж не встигнути вчасно завершити, не розкрити основні аспекти теми.

З огляду на все вищезазначене, слід зазначити, що факультативи з історії з використанням історичних джерел є дуже ефективними. Учнів легко зацікавити роботою з джерелами, адже за умови їх правильного підбору вони сприяють формуванню в учнів основних предметно-історичних компетентностей. Дослідження історичних джерел розвиває аналітичні можливості, важливість і навички до самостійної та групової роботи. Уміння аналізувати корисне не лише на уроках історії, а й в житті для прийняття обґрунтованих рішень.

Використання історичних джерел на заняттях із історії є ключем до зацікавлення учнів, допомагає їм запам'ятати деталі історичних подій та різні точки зору на факти. Позитивним є те, що за роки навчання в здобувачів формуються навички самостійного пошуку інформації та вміння використовувати її за призначенням. Робота з джерелами є важливою складовою самостійного пошуку та осмислення інформації, котра буде корисною для тих, хто в майбутньому займатиметься дослідницькою діяльністю. Учителям історії варто якомога частіше залучати учнів до роботи з історичними джерелами.

Таким чином, факультативне заняття було проведено з використанням не лише джерел, а й різноманітних методів і прийомів навчання, що дозволило учням глибше зрозуміти та усвідомити значення культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції Поділля в 1920-х рр.

ВИСНОВКИ

Наразі існує доволі багато історіографічних досліджень різних хронологічних періодів, присвячених вивченню діяльності подільської інтелігенції в національно-культурному житті України 1920-х рр. Середина 1930 – початок 1980-х рр. була обумовлена наявністю несприятливих умов для проведення об'єктивних розвідок щодо проблем інтелігенції в період «українізації». Праці радянського періоду, зокрема 1930-х рр., характеризуються описовістю, пристосуванням фактичного матеріалу до усталених, загально визнаних положень і висновків, політичних стандартів. Протягом 1940–1950-х рр. сфера культури України в вітчизняній історіографії не досліджувалася взагалі. «Хрущовська відлига» та розвінчання «культу особи Сталіна» послужили поштовхом до вивчення історії української культури. Наукові роботи другої половини 1950-1960-х рр. фактично не містять у собі критичного аналізу проблем цієї сфери, лише констатують «успіхи культурної революції», зокрема, за участю інтелігенції в указаному процесі. На межі 1980-1990-х рр. завдяки демократизації нашого суспільства, відкриттю доступу до заборонених раніше архівних джерел з'явилася значна кількість праць, присвячених різним аспектам культурного життя, що позбавлені догматизму партійної ідеології. На початку 1990-х рр. проблеми взаємодії влади та інтелігенції, згубного впливу сталінського режиму на розвиток культурної сфери також висвітлювалися в ряді публікацій. Сучасний етап дослідження проблем, означений появою наукових праць багатьох дослідників.

Процес написання роботи відбувався з опорою на певні джерела, а саме на архівні документи партійних і державних органів влади щодо подільської інтелігенції та її ролі в національно-культурному житті нашої держави в 1920-х рр. Крім того, серед джерел дослідження виокремлено ще одну групу, котра складається з опублікованих документів і матеріалів, до яких віднесено документальні та фактологічні відомості відносно проблем нашого дослідження; матеріали періодичних видань; науково-бібліографічні

покажчики та довідники. Окремо слід відзначити джерела, котрі стосуються окремих постатей серед подільської інтелігенції та їх участі в національно-культурному житті досліджуваного хронологічного періоду в Україні. Аналіз джерельної бази засвідчує, що в сукупності зазначені вище групи джерел формують документальне забезпечення досліджуваної проблеми, а їх комплексне використання стало підставою для досягнення мети нашого дослідження.

Зазначимо, що ключову роль у ранній українізації (1917–1920 рр.) відіграла зміна балансу сил у світі після Першої світової війни. Українська революція 1917 р., утворення Центральної Ради, проголошення Української Народної Республіки, боротьба за збереження української державності в 1917–1920 рр. привели до неабиякої активізації духовних сил українського суспільства, зокрема, й у його регіональному розрізі, а саме – на теренах Поділля.

Визнаючи наявність серйозних розбіжностей в відносинах нової влади та старої інтелігенції, більшовики навідріз відкидали можливість «нейтральності» до останніх. У НЕПівський період проблема заміни старої інтелігенції новою, пролетарською, вирішувалася двома шляхами: в інститути приймалися переважно вихідці з селян і робітників, шляхом так званого «висуванства», коли «практично досвідчених і відданих робітників, селян» просто вводили до складу установ, де вони на практиці повинні були осягнути всі науки. Природно, подібні фахівці гарної кваліфікації не мали, зате були повністю віддані новій владі, усвідомлювали, що саме радянській владі вони зобов'язані своїм новим становищем.

У перший період радянської українізації, в 1920–1925 рр., зокрема, й на Поділлі, все проходило в рамках «загальної роботи» по зміцненню статусу національних меншин і залученню їх до комуністичного будівництва. Останній період українізації відзначений як найбільш послідовними заходами щодо її реалізації, так і «деукраїнізацією» українізації. На межі 1920–1930-х рр. на Поділлі, як і в усій тогочасній Україні, тривав курс

«коренізації». У цей період було розгорнуто масований наступ на історичну науку. У 1929 р. окружками КП(б)У, окрвиконками Поділля різко послабили увагу до процесів українізації. Наприкінці 1929 р. більшовицьке керівництво на чолі з Й. Сталіним розпочало політику насильницької колективізації. Радянській владі вже не потрібний був тісний союз із селянством, проти якого розпочалася справжня війна. Повернулись назад часи, коли майже виключно використовувались репресивні заходи щодо селян. Політика українізації, яка обірвалася на початку 1930-х рр., призвела до створення української інтелігенції та політичної еліти, котра стала провідником української національної ідеї з прагненням особливого статусу України в складі Радянського Союзу та обґрунтування повернення до ідеї національної державності в подальшому. Повне згортання українізації сталося пізніше, в 1930-і рр. У 1933–1934 рр. була проведена масштабна «чистка» шкіл УРСР від «антирадянських елементів». З 1 вересня 1938 р. російська мова стала обов'язковим предметом у всіх неросійських школах України.

У 1920-і рр. в країні відбулася «культурна революція». Це стосувалося й на Поділлі. У перші десятиліття радянської влади були проголошені нові орієнтири соціокультурного розвитку країни: світова революція, комуністичне суспільство, загальна рівність і братерство, в той час як традиційні цінності попереднього періоду (релігія, мистецтво, право, побут) категорично заперечувалися й руйнувалися. Тим самим закладався фундамент нового типу культури – радянської культури. У цей час в мистецькому житті країни існував відносний творчий плюралізм, діяли різні літературні та мистецькі спілки та угруповання, хоча вже тоді була сформована установка на тотальний розрив із минулим, на придушення особистостей. На основі ідеологічної платформи марксизму-ленінізму в радянській культурі встановилися її основні структурні елементи: комуністична ідейність, партійність, колективізм, інтернаціоналізм, патріотизм. Значні зусилля влади були спрямовані на ліквідацію неписьменності населення, почалося будівництво «нової» культури, котра

чітко диктуватися державою. У галузі освітньої роботи на Поділлі в 1920-х рр. мали місце постійні пошуки, спрямовані на запровадження нових форм і методів навчання, удосконалення навчально-виховної роботи в школах. Значна частина вчителів ставились до таких нововведень негативно. З іншого боку, 1920-ті рр. виявилися одними з найтрагічніших часів для історії та культури України. Країна втратила велику кількість культурних цінностей, створених попередніми поколіннями. Була порушена спадковість, підірвані накопичені століттями духовно-моральні зв'язки та традиції.

Досягнення українських літераторів 1920-х рр. ХХ ст., зокрема, й на Поділлі, відзначаються особливим відображенням людських доль і поглядів митців на суспільство, оскільки ставлять за основу психологізм, внутрішні конфлікти в тогочасному радянському суспільстві, як підґрунтя всіх вчинків і дій людини. У рамках психологічної проблематики драматурги активно піднімають питання соціальної направленості та світобудови.

Таким чином, період 1920-х рр. – розквіт просвітницької роботи в нашій країні, зокрема на Поділлі. Незабаром після Жовтневої революції в Україні почалася посилена робота над залученням до мистецтва всіх верств населення. Узагальнюючи викладене, зазначимо, що підсумки перетворень радянської влади в галузі культури в 1920 рр. неоднозначні. Безсумнівно, були досягнуті успіхи в ліквідації неписьменності, створення нових цінностей в сфері духовної та матеріальної культури, відчувався підйом активності творчої інтелігенції, зокрема, й на Поділлі. Однак українська культура, котра виявилася частиною радянської політики, потрапила під тотальний контроль, репресії комуністичної партії.

У закладах загальної середньої освіти тема «Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.: культурно-просвітницька діяльність і політика радянської влади» вивчається на уроках історії України в 10 класах, але найбільш детально на факультативних заняттях. Використання історичних джерел, у тому числі й візуальних, необхідне для зацікавлення учнів, допомагає їм запам'ятати детально історичні події та простежувати різні

точки зору на факти. За роки навчання в здобувачів формуються навички самостійного пошуку інформації та вміння використовувати її за призначенням. Учителям історії варто якомога частіше залучати здобувачів до роботи з історичними джерелами. Лише систематична робота принесе гарні результати. Аналіз проведеного факультативного заняття підтвердив усе вищеописане. Було використано не лише історичні джерела, а й різноманітні методи та прийомів навчання, що дозволило учням глибше зрозуміти та усвідомити значення культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції Поділля в 1920-х рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Довідки про краєзнавчу діяльність В.Д. Отамановського. Спр. 110. Арк. 4.
2. Довідки про склад повітових комітетів КП(б)У Поділля. Спр. 493. Арк. 92.
3. Екземпляр газети «Червоний край». Спр. 491. Арк. 102.
4. Справа про звинувачення Органами ДПУ в Могилеві-Подільському в 1925 році групи польських вчителів (6–7 осіб) у «розмовах із учнями на релігійні теми, агітації на користь релігії та відмежовані від решти колег». Спр. 3. Арк. 47–48.
5. Справа про ліквідацію «об'єднання» «петлюрівців» в Робосі, наросвіті та Профосвіті. Спр. 30. Арк. 73.
6. Постанови, інструкції, накази Подільського губернського і повітових відділів народної освіти про організацію шкільної справи в повітах, влаштування шкіл для нацменшин і ліквідацію неписьменності. Спр. 208. Арк. 26–29.
7. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (у документах та матеріалах) / упоряд. М.П. Олійник. Хмельницький: ХНУ, 2008. 250 с.
8. Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.): бібліографічний покажчик / авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов / НАН України. Інститут історії України. Житомир: Полісся, 2007. 456 с.
9. Репресії в Україні (1917–1990 рр.): наук.-допом. бібліограф. покажчик / упор. Є. Бабич, В. Патока; авт. вступ. ст. С. Білокінь. Київ Смолоскип, 2007. 519 с.
10. Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.): збірка документів і матеріалів / Ін-т історії України НАНУ; редкол. П.Т. Тронько (гол.) та ін. Київ: Рідний край, 1991. 506 с.

ЛІТЕРАТУРА

11. Автушенко І.Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.): дис. автореф. канд. іст. наук. Київ: 2001. 20 с.
12. Алексієвець М.М. Культурне відродження в Україні. Львів: Світ, 1993. 218 с.
13. Алещенко М.І. Діячі краєзнавчого руху – викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (1920-ті рр.). *Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи:* наук. зб.. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. С. 341–344.
14. Алещенко М.І. Репресовані викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Т. 2. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. С. 205–210.
15. Баженов Л.В. AlmaMater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – на початку ХХІ століть. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. 416 с.
16. Баженов Л.В., Кошель О.М. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ ст.: від репресій, занепаду – до відродження й розквіту. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. 600 с.
17. Барабан Л. П'єси М. Куліша за рубежом. *Слово і час.*1992. № 12. С. 25–27.
18. Безотосний М.Т. Опір сталінізму в Україні (1920–1930-ті рр.). Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 1993. №2–3. С. 97–104.
19. Беренбейн І. Досі незнаний світові. Українська культура. Київ : Либідь, 1996. № 5. 28 с.
20. Білецький П. Своєрідний майстер графіки. *Образотворче мистецтво.* 1992. №2. С. 38–40.
21. Білокінь С. «Білі круки» подільського друкарства. *Пам'ятки України: історія та культура.* 2000. С. 33–45

22. Білоцерківський В.Я. Особливості національно-культурного будівництва в Україні в 20-х роках. *Актуальні питання історії України: тези доп. перших Багаліївських читань, присвячених 135-річчю з дня народження, 60-річчю з дня смерті академіка Д.І. Багалія*. Харків: Харківський державний університет, 1992. 536 с.
23. Бойко О. Візуальні джерела в історичній науці: Методологічні аспекти. *Український історичний журнал*. 2010. №3. С. 17–28.
24. Болабольченко А. СВУ – суд над переконаннями. Київ: Кобза, 1994. 116 с.
25. Брюховецька Л. Світ давнини у «Звенигорі». Довженка. *Кінотеатр*. 1995. №1. С. 45–47.
26. Ващенко І.В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: дис. автореф. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2001. 18 с.
27. Верба І.В. Історія України: підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Генеза, 2020.
28. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Київ, 2001. 231 с.
29. Вовканич С.І. Ми не ми, і я не я. Національні еліти та українознавство *Україна*. 1995. № 21–22. С. 5–7.
30. Возняк М.С. Історія української літератури. Львів: Світ, 1994. Кн. 2. 560 с.
31. Воловик В.П. Склад злочину: дослідження історії краю: Про Валентина Дмитровича Отамановського. Реабілітовані історією: в 27 т. Вінниця, 2006. Кн. 1.Р. 4. С. 718.
32. Власов В.С. Історія України: підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Літера ЛТД, 2019.
33. Гамкало І. Митець буремного часу. *Музика*. 1996. №3. С. 18.
34. Горбач Н. Українізація: злет і трагедія. *Жовтень*. 1989. №2. С. 78–84.

35. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ: Генеза, 1996.
36. Губерський Л.В., Туренко В.В. Історія української культури. Київ: Кондор, 2006.
37. Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.
38. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 342 с.
39. Даниленко В.М. «Українізація» 1920–30-х років: здобутки, уроки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 392 с.
40. Даниленко В.М. «Українізація» 1920–30-х років: політика. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. Київ, 1993. 177 с.
41. Данилюк Ю.З. Український комітет краєзнавства: склад та діяльність. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*: зб. ст. Київ, 2001. Вип. 13. С. 193–207.
42. Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки. *Слово і час*. 1990. № 8. С. 55–64.
43. Дашкевич Я. Українська інтелігенція: Нариси історії та культури. Київ: Либідь, 2003.
44. Демченко М.В. Культурне будівництво на Україні за роки радянської влади (1917–1990 рр.). Київ, 1992. 91 с.
45. Дем'янчук Г., Дем'янчук А., Дем'янчук Б. Українське краєзнавство: сторінки історії. Київ, 2006. 296 с.
46. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ: Феміна, 1998. 688 с.
47. Жулинський М. Національна ідея в ідеологічній системі державотворення. *Слово і час*. 1996. № 1. С. 14–16.
48. Завальнюк О.М., Трембіцький А.М. До біографії наукових зв'язків та здобутків Ю.П. Філя . Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 4. С. 157–158.

49. Історія української літератури ХХ століття: в 2 кн./ ред. В.Г. Дончик. Київ: Либідь, 1993. Кн.1. 784 с.
50. Історія української музики: в 6 т. / М.М. Гордійчук і ін. Київ: Наук. думка, 1992. Т. 4. 601 с.
51. Касьянов Г. Інтелігенція України 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус; Вік. 1992. 176 с.
52. Касьянов Г.В. Інтелігенція Радянської України 1920-х–30-х років: соціально-історичний аналіз: дис. д-ра. іст. н. Київ, 1993. 379 с.
53. Касьянов Г.В., Сталінізм і українська інтелігенція 20-30-і роки. Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.
54. Кириченко Р.В. Політика радянської влади щодо інтелігенції в УРСР у 1920-х рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009.
55. Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. Харків: Раритети України, 2010. 386 с.
56. Коляструк О.А. Проблеми взаємин більшовицької влади з інтелігенцією в 1920-і рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: зб. наук. праць. 2007. Вип. 17. С. 167–173.
57. Коляструк О.А. Реалії повсякдення науково-освітньої інтелігенції Поділля в 20-х рр. ХХ ст. *Освіта, наука, культура на Поділлі*: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, Т. 9. 2009. С. 265–275.
58. Коляструк О.А. Субкультура української інтелігенції у перше радянське десятиліття: вимір повсякденного у політичному просторі. *Література та культура Полісся: збірник наукових праць*. Вип. 58. Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях / відп. ред. та упоряд. Г.В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2010. С. 294–299.
59. Криворотченко М.Г. Чергові завдання Українського комітету краєзнавства. *Краєзнавство*. 1927. №1. С. 2–5.

60. Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920–1923 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України. 1996. 472 с.
61. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: автореф. дис. докт. іст. наук. Харків, 2005. 25 с.
62. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
63. Кульчицький С. *Шахтинська справа*: веб-сайт. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Shakhtynska_sprava_1928 (дата звернення 07.09.2024).
64. Кучеров Г.Г. Робота сільських «Просвіт» Подільської губернії щодо забезпечення населення літературою (1917–1923). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 5. С. 41.
65. Лабінська Д. «Музичне» в театрі Леся Курбаса. *Філософія театру*. Київ: Основи, 2001. 813 с.
66. Лисенко О. Інтелігенція України в добу національно-державного відродження 1917–1920 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998.
67. Литвин Н.М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2006. 19 с.
68. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко А.Т. Історія української школи і педагогіки. Київ: Знання, 2003. 557 с.
69. Масненко В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921–1928 рр.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ 1993. 239 с.

70. Михайлов О.О. Розвиток української культури за роки Радянської влади *Український історичний журнал*.1968. № 5. С. 148–149.
71. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). У 3-х кн. / за ред. Ю.О. Курносова. Київ, 1994. Кн.2. 172 с.
72. Нестеренко В.А. Національні відносини на Поділлі у 20–30-ті роки ХХ ст.: дис. канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 1998. 188 с.
73. Нестеренко О.А. Українське вчительство Поділля в 1920–1930-ті роки: суспільно-політичний портрет. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць. Т. 3. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. С. 155–164.
74. Парахіна М.Б. Діяльність Українського комітету краєзнавства та його роль у розвитку етнографічної науки в 20–30 рр. ХХ ст. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського*. 2002. Вип. 8. С. 475–488.
75. Попович М.В. Нарис історії культури України. Київ: Артєк, 1998. 728 с.
76. Поплавська Ж. Феномен еліти, або як позбутися комплексу другорядності і провінціалізму. *Україна*.1995. № 7–8. С. 10–11.
77. Працьовитий В. Мова як засіб вираження національного характеру в українській драматургії 20–30-х років ХХ століття. *Мова і культура нації*: зб. наук. праць. Львів, 2001. С. 94–101.
78. Працьовитий В.С. Національний характер в українській драматургії 20–30-х років 20 століття. Львів: Ліґа-Прес, 1999. 282 с.
79. Прокопчук В.С. З досвіду підготовки історії населених пунктів Поділля *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*:зб. статей. Київ; Донецьк: Рідний край, 2001. Вип. 16. С. 322–330.
80. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. Київ, 1995. 204 с.
81. Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки ХХ ст. Київ: Наук. думка, 1994. 350 с.
82. Савчук З.С. Життя і діяльність В.Д. Отамановського (1893–1964) *Історія української науки на межі тисячоліть*: зб. наук. праць. Київ, 2001. Вип. 6. С. 162.

83. Савчук В.О. Зауваги до дискусії про становлення організаційних структур краєзнавчого руху України середини 20-х рр. ХХ ст. *Краєзнавство*. 2001. №1/4. С. 37–41.
84. Савчук В.О. Краєзнавство Поділля в історії краєзнавчого руху України 20–30-х рр. ХХ ст. *Краєзнавство*. 2003. № 1–4. С. 46.
85. Савчук В.О. Краєзнавчий рух м. Кам'янця-Подільського у 1921–1923 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 6. С. 209.
86. Савчук В. Політичні переслідування наукової інтелігенції м. Кам'янця-Подільського у 1920–1930-х рр. 2009. № 2 (33). С. 370–386.
87. Святненко Г.В. Становлення і розвиток вузів культури й мистецтва в Україні в радянський період: дис. канд. іст.н. Київ, 1996. 220 с.
88. Смолій В. Роль візуальних джерел у викладанні історії України в школі. *Проблеми викладання історії в школі*. 2012. №4. С. 45–58.
89. Старовойтова С. Несправедливо забуті імена: діячі української творчої інтелігенції в роки культу особи Сталіна: Київ, Українська Радянська Енциклопедія 1991. 41 с.
90. Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 – початок 1930-х рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 1999. 20 с.
91. Тарасенко В.М. Вища школа і студентство в епоху НЕПу . *Бізнес і дизайн ревью*. 2017. Т. 1. № 4 (8). С. 15.
92. Тищенко К.В. Візуальні джерела в історичних дослідженнях: Тенденції та перспективи. *Вісник Київського національного університету*. 2011. №2. С. 99–109.
93. Тітова Н.В. Особливості здійснення політики «українізації» та «коренізації» на Поділлі 1920-х – початку 1930-х років. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Т.20. 2013. С. 442–451.
94. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. Київ: Наукова думка, 1985. 190 с.

95. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство на Україні у 20-30-х роках. *Репресоване краєзнавство 20-30 рр.* ХРВВ, 1991. С. 4.
96. Тутківський П.А. Краєвиди України в зв'язку з її природою і людяністю. Київ: Червоний шлях. 1924. С. 134.
97. Українська література ХХ століття: навч.-метод. посіб. для студ. 1-го курсу, які навчаються за напрямом підготов. 6.020303. Філологія (кредит.-модул. система) / упоряд. О.В. Слюніна/. Харків: Вид-во НУА, 2014. 156 с.
98. Федюк В.Ю. Український етнос в умовах міграційних процесів сучасної цивілізації. *Філософія. Культура. Життя*: міжвузівський збірник наукових праць. Вип. 36. Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2011. С. 5–24.
99. Чечель Н. Українське театральне відродження. Київ, 1993. 144 с.
100. Шаповал Ю. Інтелігенція і влада в Україні: 1917–1930 рр. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1993.
101. Шейко В.М. Культура незалежної України й еміграція: стан та перспективи. *Культура України*. Вип. 31.: веб-сайт. URL: http://www.ic.ac.kharkov.ua/ic_old_2016/RIO/ku/kultura31/03.pd. (дата звернення 07.09.2024).
102. Шемчушенко Ю.С. Жертви репресій. Київ: Юрінформ, 1993. 277 с.
103. Шипович М.А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. Серія «Історичні зошити». Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 63 с.
104. Шипович М.А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-ті роки: автореф. дис. канд. іст. наук. Донецьк, 2000. 20 с.
105. Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років. Київ: Ніка-центр, 2006. 384 с.
106. Шурхало Д. Говорили про дві українізації – більшовицьку і петлюрівську – історик Кульчицький. *Радіо Свобода*: веб-сайт. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24821767.html> (дата звернення 07.09.2024).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А.

Рис. 1. Діячі культури та представники громадськості (1920-ті рр.)

Рис. 2. О. Шумський (1890–1946 рр.)

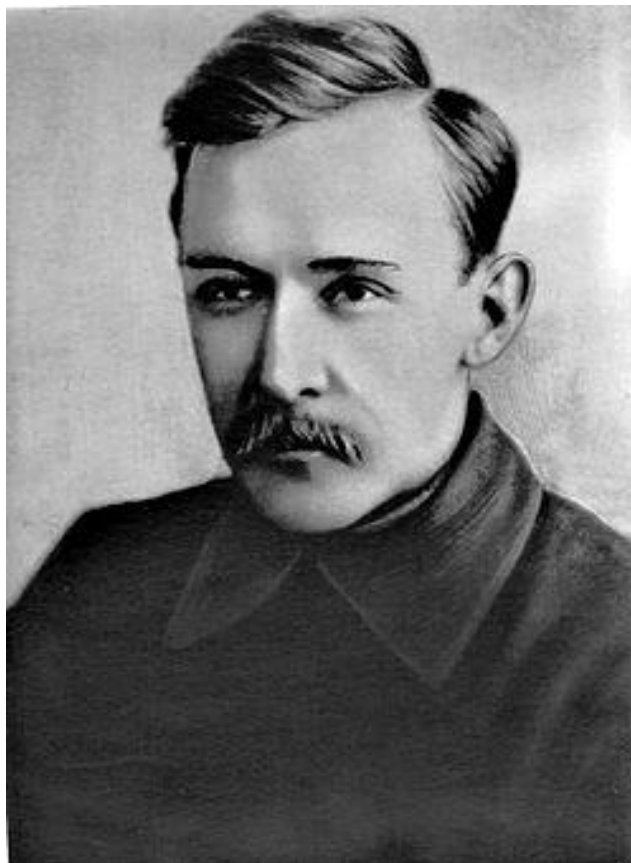

Рис. 3. В. Еллан-Блакитний (1894–1925 рр.)

Рис. 4. Літературне об'єднання селян-письменників «Плуг» (1920-ті рр.)

Рис. 5. Новий Львівський театр 1920-ті рр.

Рис. 6. Р. Скалецький (1899–1984 рр.)

Рис. 7. Г. Давидовський (1866–1952 рр.)

Рис. 8. Фото-цинкографія. І. Гутман. Кам'янець-Подільський (1919 р.)

Рис. 9. В. Гагенмейстер (1887–1938 гг.)

Рис. 10. Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи (1920-ті рр.)

ДОДАТОК. I.*Розгорнутий конспект факультативного заняття з історії України для
10 класу*

Тема заняття: Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.: культурно-просвітницька діяльність і політика радянської влади

Мета заняття:

- **Навчальна:** формувати в десятикласників уявлення про українську інтелігенцію Поділля в 1920-х рр., їх культурно-просвітницьку діяльність, взаємодію з радянською владою.
- **Розвивальна:** розвивати вміння школярів аналізувати історичний матеріал, працювати з історичними джерелами, висловлювати та аргументувати власні судження.
- **Виховна:** виховувати в учнів інтерес до історії України, почуття національної гідності та повагу до минулого.

Тип заняття: Комбіноване.

Обладнання:

- Підручник «Історія України» для 10-го класу.
- Мультимедійна презентація «Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.».
- Карта «Культура та духовне життя в Україні в 1917–1920 рр.».
- Фото- та відео-матеріали.

Основні терміни (поняття):

1. **Інтелігенція** – суспільний клас, представники якого зайняті інтелектуальною працею.
2. **Культурно-просвітницька діяльність** – діяльність, спрямована на підвищення рівня культури та освіченості населення.
3. **Радянська влада** – політична влада, встановлена більшовиками після Жовтневої революції 1917 р. у Росії.

Основні дати (події):

1. **1917–1921 рр.** – Революції та громадянська війна в Україні.

2. **1920-ті рр.** – Піднесення культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції Поділля.

Структура заняття:

1. **Організаційний момент.**
2. **Актуалізація опорних знань і вмінь учнів із мотиваційним аспектом.**
3. **Повідомлення теми та мети заняття.**
4. **Сприйняття й усвідомлення нового матеріалу учнями.**
 - ⇒ Українська інтелігенція Поділля в контексті 1920-х рр.
 - ⇒ Основні представники та їх діяльність.
 - ⇒ Взаємодія інтелігенції з радянською владою.
5. **Узагальнення та систематизація знань учнів.**
6. **Підведення підсумків заняття. Оцінювання навчальної діяльності учнів.**
7. **Пояснення домашнього завдання.**

ХІД ЗАНЯТТЯ

I. Організаційний момент.

Вступне слово вчителя:

Добрий день! Сьогодні ми продовжимо вивчення історії України, зокрема розглянемо тему «Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.: культурно-просвітницька діяльність і політика радянської влади».

II. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів із мотиваційним аспектом.

2.1. «Згадайте».

- Що вам відомо про українську інтелігенцію?
- Які зміни відбулися в Україні після Жовтневої революції 1917 р.?

2.2. «Перевіримо разом».

- Демонстрація та обговорення таблиці «Основні культурно-просвітницькі центри Поділля в 1920-х рр.»:

Центр	Діяльність	Значення
Кам'янець-Подільський	Освітній та науковий центр	Організація університету, проведення наукових конференцій, культурних заходів
Вінниця	Літературний та мистецький центр	Діяльність літературних гуртків, театральних труп, проведення художніх виставок
Проскурів (Хмельницький)	Культурний центр	Відкриття бібліотек, клубів, народних будинків, проведення лекцій, концертів
Жмеринка	Центр народної освіти	Робота освітніх закладів, проведення курсів підвищення кваліфікації вчителів, лекцій

III. Повідомлення теми та мети заняття.

Слово вчителя:

Запишіть тему заняття: «Українська інтелігенція Поділля 1920-х рр.: культурно-просвітницька діяльність і політика радянської влади». Сьогодні ми будемо говорити про українську інтелігенцію Поділля, їх роль у культурному житті та взаємовідносини з радянською владою.

IV. Сприйняття й усвідомлення нового матеріалу учнями.

Слово вчителя: Після завершення Першої світової війни та революційних подій українська інтелігенція опинилась у нових умовах. Їх діяльність стала ключовою для відродження української культури та освіти.

Робота з історичною картою

Представлена карта «Культура та духовне життя в Україні в 1917–1920 рр».

У Україні 1920-х рр. географічне розташування культурно-просвітницьких центрів мало особливо важливе значення з кількох причин:

- ◆ **Ідеологічна боротьба:** Радянська влада вела жорстку боротьбу з українським націоналізмом, а культурно-просвітницькі центри розглядалися як важливий інструмент для поширення радянської ідеології та русифікації українського населення. Тому центри часто розташовувалися в містах і інших населених пунктах із великою кількістю етнічно українського населення.

- ◆ **Доступ до освіти та культури:** У 1920-х рр. багато українців, особливо в сільській місцевості, не мали доступу до освіти та культури. Культурно-просвітницькі центри могли заповнити цю прогалину, пропонуючи їм читальні, лекції, концерти та інші заходи.

- ◆ **Збереження української мови та культури:** Радянська влада намагалася обмежити вживання української мови та придушити українську

культуру. Культурно-просвітницькі центри могли протистояти цій політиці, пропонуючи заходи українською мовою та пропагуючи українську культуру.

◆ Економічні фактори: Розташування центрів також залежало від економічних факторів. У містах і інших розвинених районах було більше ресурсів для створення та підтримки культурно-просвітницьких центрів.

Ось кілька прикладів того, як географічне розташування впливало на діяльність культурно-просвітницьких центрів в Україні 1920-х рр.:

- Центри, розташовані в містах, могли пропонувати більш широкий спектр програм і послуг, таких як театри, музеї та бібліотеки.
- Центри, розташовані в сільській місцевості, часто зосереджувалися на наданні базових освітніх послуг і поширенні грамотності.
- Центри, розташовані в етнічно українських районах, могли пропонувати програми, спрямовані на збереження української мови та культури.

Загалом, географічне розташування культурно-просвітницьких центрів у Україні 1920-х рр. мало значний вплив на їхню діяльність і вплив на суспільство. Ретельно вибравши розташування, центри могли збільшити свою доступність, охопити ширшу аудиторію та мати більший вплив на своє співтовариство.

Учні на контурних картах позначають основні осередки української інтелігенції Поділля.

1920-ті рр. стали для української інтелігенції Поділля періодом бурхливих суперечностей. З одного боку, це був час національного та культурного піднесення. Українська інтелігенція з ентузіазмом взялася за розбудову української освіти, науки та культури. Відкривалися українські школи, театри, бібліотеки, музеї. Видавалися українські книги, журнали, газети. Розвивалися фольклор, етнографія та народні ремесла. Українські наукові та культурно-просвітницькі товариства відігравали важливу роль у поширенні знань про українську історію та культуру.

З іншого боку, радянська влада розгорнула жорсткий наступ на українську інтелігенцію. Переслідувалися українські націоналісти, русифікувалася освіта та культура, встановлювався тотальний контроль над ЗМІ. Українські інтелектуали зазнавали репресій, їхні твори знищувалися.

У цих умовах українська інтелігенція змушена була шукати нові форми культурно-просвітницької діяльності. Її зусилля зберегти українську мову, культуру та традиції мали величезне значення для збереження національної ідентичності українського народу.

Ось деякі з ключових моментів цього періоду:

- **Українізація:** масова українізація освіти, науки та культури, відкриття українських шкіл, театрів, бібліотек, музеїв, видання українських книг, журналів, газет.
- **Розвиток української культури:** відродження фольклору, етнографії та народних ремесел, діяльність українських наукових і культурно-просвітницьких товариств.
- **Репресії проти української інтелігенції:** переслідування українських націоналістів, русифікація освіти та культури, ідеологічний контроль над ЗМІ, репресії проти діячів української культури.
- **Пошук нових форм культурно-просвітницької діяльності:** використання фольклору, етнографії та народних ремесел як засобів збереження національної ідентичності, розвиток українського літературного перекладу, створення українських наукових шкіл.

Важливо зазначити, що тема української інтелігенції Поділля 1920-х рр. є складною та суперечливою.

З одного боку, українська інтелігенція того часу зробила значний внесок у розвиток української культури та освіти. З іншого боку, вона змушена була працювати в умовах жорсткого радянського режиму, котрий намагався знищити українську національну ідентичність. Тому для розуміння цього періоду української історії важливо враховувати всі його складнощі та суперечності.

4.1. Основні представники та їх діяльність.

Слово вчителя: Українська інтелігенція Поділля в 1920-х рр. складала важливу частину культурно-просвітницького життя регіону. Їх діяльність мала величезний вплив на розвиток освіти, культури та національної свідомості українців.

Серед визначних діячів Поділля можна виділити Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка, Агатангела Кримського та інших. Вони займалися дослідженнями, писали наукові праці, організовували культурні заходи.

◆ Михайло Грушевський (1866–1934 рр.)

Діяльність: Видатний історик, політичний діяч, голова Центральної Ради УНР.

Вклад:

- Автор фундаментальної праці *«Історія України-Руси»*, котра є однією з найважливіших робіт із історії України

- Організатор наукових конференцій та учасник міжнародних історичних конгресів.
- Активний діяч українського національного відродження, який сприяв формуванню національної свідомості через наукову та просвітницьку діяльність.

◆ **Дмитро Дорошенко (1882–1951 рр.)**

Діяльність: Історик, політичний діяч, дипломат.

Вклад:

- Підтримував українське національне відродження, працював у галузі історії та літератури.
- Автор численних наукових праць, зокрема «Історія України», котра висвітлює події української історії від найдавніших часів до сучасності.

- Діяч української культури, який сприяв організації культурних і наукових заходів.

◆ **Агатангел Кримський (1871–1942 рр.)**

Діяльність: Вчений-сходознавець, письменник, перекладач.

Вклад:

- Один із засновників Української академії наук, організатор Сходознавчого інституту.

- Автор численних праць із історії, філології та культури народів Сходу.

- Поширював знання про східні культури та мови, перекладав класичну літературу Сходу українською мовою.
- Виступав за національне відродження України через освіту та культуру.

◆ **Олександр Довженко (1894–1956 рр.)**

Діяльність: Кінорежисер, письменник, сценарист.

Вклад:

- Внесок у розвиток українського кіно як засобу культурної просвіти та патріотичного виховання.
- Автор відомих кінострічок «Земля», «Щорс», які стали класикою українського та світового кінематографу.
- У своїх творах порушував актуальні суспільні та національні питання, пропагував ідеї української національної ідентичності.

Ці видатні діячі української інтелігенції Поділля внесли величезний вклад у розвиток української культури, освіти та науки в 1920-х рр., незважаючи на складні політичні умови та репресії з боку радянської влади. Їх діяльність стала фундаментом для подальшого розвитку української національної культури та ідентичності.

4.2. Взаємодія інтелігенції з радянською владою.

Слово вчителя: Незважаючи на складні умови та репресії, українська інтелігенція намагалася співпрацювати з радянською владою для популяризації української культури. Однак багато хто з них зазнав переслідувань.

Після завершення Першої світової війни та революційних подій в Україні, українська інтелігенція зіткнулася з новими викликами та умовами. Радянська влада прагнула встановити контроль над усіма сферами суспільного життя, включаючи культуру та освіту. Взаємодія інтелігенції з радянською владою була складною та багатогранною.

Контекст 1920-х рр.

⇒ **Революція та громадянська війна:** Після 1917 р. на території України відбувалися численні революційні події та громадянська війна. Ці події призвели до кардинальних змін у політичному та соціальному житті.

⇒ **Встановлення радянської влади:** Встановлення радянської влади в Україні було супроводжене репресіями, переслідуванням політичних опонентів і жорстким контролем над суспільним життям. Незважаючи на це, інтелігенція намагалася адаптуватися до нових умов і продовжувати свою діяльність.

Основні аспекти взаємодії інтелігенції з радянською владою

⇒ **Культурна політика радянської влади:** Радянська влада прагнула використати культуру як засіб пропаганди своїх ідей. Було створено нові культурні установи, організовано масові культурні заходи. Водночас відбувалися репресії проти тих, хто не підтримував радянську ідеологію.

⇒ **Освітня політика:** Радянська влада впроваджувала нові підходи до освіти, намагаючись формувати нову генерацію, котра підтримувала б радянські цінності. Українська інтелігенція часто ставала перед вибором: або співпрацювати з владою, або ризикувати переслідуваннями.

⇒ **Репресії проти інтелігенції:** Багато представників української інтелігенції були піддані репресіям, арештам, висланням й навіть страчанням.

Радянська влада сприймала інтелігенцію як потенційну загрозу своєму режиму.

Приклади взаємодії

⇒ **Михайло Грушевський:** Після повернення в Україну в 1924 р., він продовжував свою наукову та культурно-просвітницьку діяльність. Однак, постійно перебував під наглядом радянських органів і зазнав численних переслідувань.

⇒ **Агатангел Кримський:** Як один із засновників Української академії наук, Кримський продовжував свою наукову діяльність, але його життя та діяльність також були під постійним тиском радянської влади. У 1941 р. його було заарештовано та вислано, де він і помер 1942 р.

⇒ **Олександр Довженко:** Співпрацюючи з радянською владою, Довженко створив низку фільмів, які мали велике значення для радянської пропаганди. Проте, його творчість також часто піддавалася цензурі, а він сам не раз зазнавав критики з боку радянського керівництва.

Як бачимо, взаємодія української інтелігенції з радянською владою в 1920-х рр. була складною та часто трагічною. Незважаючи на репресії та переслідування, багато представників інтелігенції продовжували свою діяльність, зберігаючи, розвиваючи українську культуру та науку. Їх внесок у

національне відродження є неоціненним, а їхня спадщина продовжує надихати нові покоління українців.

V. Узагальнення та систематизація знань учнів.

5.1. Робота в парах. Виконайте завдання: заповніть таблицю «Видатні діячі української інтелігенції Поділля 1920-х рр. і їх вклад у культурно-просвітницьку діяльність».

Ім'я	Діяльність	Вклад
Михайло Грушевський	Історик, політичний діяч	Автор численних праць із історії України, організатор наукових конференцій
Дмитро Дорошенко	Історик, політик	Підтримував українське національне відродження, працював у галузі історії та літератури
Агатангел Кримський	Вчений-сходознавець, письменник	Поширював знання про східні культури, автор наукових і літературних праць
Олександр Довженко	Кінорежисер, письменник	Внесок у розвиток українського кіно, автор фільмів і літературних творів

VI. Підведення підсумків заняття. Оцінювання навчальної діяльності учнів.

Слово вчителя: Підведемо підсумки нашого заняття. Сьогодні ми дізналися про важливу роль української інтелігенції Поділля в 1920-х рр. у розвитку культури та освіти, а також про складні взаємовідносини з радянською владою.

VII. Пояснення домашнього завдання.

Домашнє завдання:

1. Напишіть есе на тему «Вплив культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції Поділля на розвиток регіону в 1920-х рр.».

2. Дати власну оцінку політиці «українізації» в 1920-х рр. (виконати письмово).

3. Підготуватись до заняття-конференції на тему: «Приклади впливу радянської політики на культурно-просвітницьку діяльність української інтелігенції на Поділлі в 1920-х рр.» (окремі учні отримують випереджувальні завдання).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Василенко О.В. Культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції Поділля в 1920-х роках. Київ: Наукова думка, 2015. 320 с.

2. Греченко В.А. Історія України 20-х років ХХ століття: збірник документів і матеріалів. Харків: Фоліо, 2019. 380 с.

3. Інститут історії України НАН України. Історія України в документах і матеріалах: електронна бібліотека. URL: <http://www.history.org.ua/> (дата звернення 07.09.2024).

4. Історична карта «Україна в 1920-х роках». URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/temko-9-class-2017/14.php> (дата звернення 07.09.2024).

5. Ковальчук О.П. Політика українізації в УРСР: досягнення та відповідності. Харків: Основа, 2016. 280 с.

6. Крип'якевич І. Історія української культури (у 5 томах). Т. 3. Культура і освіта. Київ: Видавництво АН УРСР, 2018. 400 с.

7. Проєкт «Моя історія» на YouTube. Лекції та інтерв'ю з істориками. URL: <https://www.youtube.com/channel/UCJrb0Rup7zXUhdQJivYeWvw> (дата звернення 07.09.2024).

8. Смолій В., Рудницький І. Українська інтелігенція: соціально-історичні нариси. Львів: Літопис, 2017. 360 с.